

TÉZISEK

„Das Schweigen zum klingen bringen. Sprachkrise und poetologische
Reflexionen bei Hermann Burger“
/A csend megszólaltatása. Nyelvi válság és poetológiai reflexiók
Hermann Burgernél/

Pécsi Tudományegyetem
Irodalomtudományi Doktori Program
Programvezető: Thomka Beáta egyetemi tanár

Pécs
2005

Dolgozat felépítése:

0. Geburt des Dichters aus der Erkenntniskrise und das Spiel der Sprache

- 0.1. Auftakt.....3
- 0.2. Stand der Burger-Forschung.....12

I. Von der Repräsentation zur Performativität. Lesbarkeit und Negativität

- 1.1. “Von numinösen Zweifeln zerrissen präsentiert sich der hypersensible Sprachskeptiker” 20
- 1.2. “Explizit setzen und subversiv unterziehen” – Ambivalenz als darstellerische Maxime.....30
  - 1.2.1. Beben der Sicherheiten in *Schilten*
  - 1.2.2. Zusammenbrechen der Welt als Zusammenbrechen des Sprachgebäudes 35
- 1.3. Die “schilteske” Sprache - “Nebelnabel” der Welt und der listenreiche Erzähler.....40
  - 1.3.1. Beschwörung von Nicht-Identität im Modus des Schreibens.....45
    - 1.3.1.1. Die künstlerische Ironie
    - 1.3.1.2. Provokatives Entlangtanzen an der Begrenzung. Musikalische und ornamentale Darstellungsmodi als Umgehung von Begrifflichkeit.....53
  - 1.4.1. Zusammenfassung: Dröhnende Wort- und Bilderflut zwischen Fülle und Leere. Die unauflösbare Bewegung des Spiels 57

II.1. Reflexion des sprachlichen Instrumentariums

- 1.1. Sprache und Spiel bei Burger
  - 1.1.1. Ambiguisierung der Sprache als “Technik des Wegdrapierens” 67
  - 1.1.2. Spiel und schöner Schein: “Abrakadabra und Simalabim” 74
- 1.2. Exkurs: Darstellung und mediale Reflexion.....82
  - 1.2.1. Selbstreflexives Erzählen.....87
- 1.3. Reflexion der Sprache in *Schilten*.....93
  - 1.3.1. Zeichenhaftigkeit und Unlesbarkeit
  - 1.3.2. Das Plus-Minus der Sprache und metafigurative Reflexionen 98
  - 1.3.3. Reflexion der ontologischen Qualität der Sprache: Fremdwörter, Fachsprache und andere Störfaktoren 108
  - 1.3.4. Auffächerung der Benennung in Polysemie, Synonymie; Multiplizierung von Bedeutung durch Homonymien 112
  - 1.3.5. Alles mit allem verbunden: Komposition 114
  - 1.3.6. Benennung im Als-Ob: der konjunktivische Ausdrucksmodus 117
  - 1.3.7. Feste Bedeutung und leere Worthülse: Die Phrase 119

II.2. Erzählen als poetologische Reflexion. Subjektproblem und die Krise des Erzählens

- 2. Krise des Erzählens und die Problematik der Identität
  - 2.1. Sinnmuster des Romans und die Unlesbarkeit der Welt 124

2.2.	Erzählen und Identität: Lebens-, Subjekt- und Textkonzepte	
2.2.1.	Lebens- und Erzählmuster	134
2.2.2.	Subjektproblem	140
2.2.3.1.	Zerfall der Ordnung – Verschriftlichung	
2.2.3.	(Schein)Tod und Verschwinden des Subjekts, Auflösung im Wahnsinn	145
2.3.	Teleologie und Kontingenz	
2.3.1.	Der unzureichende Grund	151
2.3.1.1.	Sinnfrage – Demontage der Teleologie	156
2.3.1.2.	Spontaneität kontra Linearität	160
2.4.	Zeit als Thema – temporale Autonomie und inkonsistente Subjektivität	166
2.4.1.	Zeit als Ordnungsschema. Modelle der Romantradition	170
2.5.	Statt Zeit Raum, statt Klartext Arabeske	
2.5.1.	Labyrinthische und ornamentale Erzählstrukturen	186
2.5.2.	Serialität und Intertextualität: rauschende Sinnkomplexion	194

II.3. Reflexion der Medialität: Schrift und Mündlichkeit

3.1.	Verdoppelte Schriftlichkeit	208
3.1.1.	Verschriftlichung und Identität	212
3.1.2.	Grab als Metapher für die Schrift	218
3.1.3.	Grabinschrift und literarische Praxis	221
3.2.	Das Medium der Stimme	
3.2.1.	Stimme und die Körperlosigkeit	224
3.2.2.	Stimme und inszenierte Mündlichkeit	226
3.2.3.	Stimmenvielfalt und Zitat	228
3.3.	Stimme und musikalische Ausdrucksmodi	
3.3.1.	Darstellungsproblem und Intermedialität	230
3.3.2.	Erzähltext als inszenierter Siegeszug von Musik	232
3.3.3.	Musik und musikalische Konstruktionsmerkmale bei Bürger	237
3.3.4.	Atonalität und Aleatorik: Auflösung des Zusammenhangs	243
3.4.	Performative Ausdrucksmodi	
3.4.1.	Statt “Welt-Bezug” “Sprach-Bezug”	248
3.4.2.	Dynamisches Sinngeschehen und performativer Akt	251
3.4.3.	“Was nicht ist, sei” – die performative Setzungsfunktion der Sprache	254
3.4.4.	Rauschende Fluidität	259
3.4.5.	Sprach- und Erzählprozess als infinite Bewegung	267

Abschließende Bemerkungen .....

270

Literaturverzeichnis .....

278

Dolgozatom középpontjában egy még a germanisták köreiből is kevésbé ismert svájci szerző, Hermann Burger oeuvre-jének centrális problémakomplexuma áll: a nyelvi megismerés, azon belül is az én megismerésének kérdése. Ez a kontextualizálás új perspektívákat hoz a szerző szövegeinek megközelítésben. Bár a Burger-kutatás a nyelvi virtuozításra és arra a tényre, hogy a nyelv fontos szerepet játszik Burger művészetében, már a szerző első köteteinek megjelenése óta folyamatosan felhívta a figyelmet, mégis nézetem szerint számtalan jelentős aspektus eddig figyelmen kívül maradt. Dolgozatom az eddigi interpretációk eme hiányosságaira kíván rámutatni, amennyiben egyrészt arra fókuszál, hogy a nyelv problematikája, az úgynevezett nyelvi válság (Sprachkrise) milyen okokra vezethető vissza, másrészt, hogy milyen következményekkel jár az elbeszélés jellegére való tekintettel. Az irodalom, mint nyelvi műalkotás, melynek kifejezési médiuma, tehát a nyelv, alapvető apória elé kerül, amennyiben arra a faktumra próbál reflektálni, hogy hogyan lehetséges a kifejezés illetve a megismerés, ha az eredendő médium működésében zavarok lépnek fel. Az immár szinte áttekinthetetlen szakirodalomból, mely az úgynevezett nyelvi válságot vagy szkepszist vizsgálja, itt csak Le Rider és Götsche nevét emelném ki, akik mintegy a téma kvintesszenciáját adják tanulmányaikban. A felismerés, hogy a nyelv elégtelen, mintegy egy reflexió fordulatként is értelmezhető, hisz a nyelv mibenlétének átgondolása válik a művek fő tartalmi és formai bázisává, szervező elvévé. A „reflexió megkérdőjelezhetetlensége” (Unhintergebarkeit der Reflexion), amit Adorno a modern művészet egyik fő ismérveként jelölt meg, már annak köszönhetően a kérdésfeltevés középpontjába kerül, hogy az irodalom a nyelvről gondolkodik. Ez a reflexió felé való fordulás azonban, mint arra tanulmányomban utalok, nemcsak az irodalomban zajlik le, hanem a festészetre vagy a zenére is jellemző. Az elmélkedés irányát továbbá az is megszabja, hogy a nyelv problematikájának felismerése és reflexiója az elbeszélés módját sem hagyja érintetlenül. Az „elbeszélői naivitás” (erzählerische Naivität) (Adorno) ugyanis elveszíti relevanciáját, és erőteljes kritikának van kitéve. Az így előtérbe kerülő jelenség, melyet a kutatás az elbeszélés kríziseként aposztrofál, további nehézségekre utal. Ha ugyanis az én megismerésére irányul a figyelem, akkor elkerülhetetlenül meg kell jelennie a nyelvnek illetve a narrációnak mint konstituáló tényezőknél. A centrális kérdés tehát, amely Burger minden művén végigvonul, mint ahogy ezt a dolgozatomban kifejtem, hogy milyen módjai vannak az elbeszélésnek és az én megtalálásának ill. konstituálásának. A folyamat arra látszik ugyanis kifutni, hogy ez esetben nem beszélhetünk már megtalálásról (finden), hanem csak feltalálásról (erfinden). Ennek elsődleges oka nézetem szerint az, hogy a nyelv nem tekinthető olyan eszköznek, amely

behatárolt és behatárolható entitás (Größe) lenne, melynek segítségével abszolút fogalmakat és egyértelmű kategóriákat lehet felállítani, hanem sokkal inkább olyan folyamat, vagy mozgás, amely végtelen, hiszen újra és újra önmagát generálja. A bemutatott nyelvi válság, a megismerhetőség lehetetlenségére világít rá, mégpedig annak feltárásával, hogy a nyelv mögé nem lehet visszalépni és a világhoz csak a nyelven keresztül juthatunk el. Mindebből – a mediális közvetítettség miatt – pedig az következik, hogy nem szerzhető bizonyosság, és ezért lehetetlen minden egyértelmű kijelentés vagy állítás. Dolgozatom egy életművön és még explicitebben egy regényen keresztül arra kíván rávilágítani, hogy az elbeszélés paradigmaváltáson megy keresztül. Ez pedig abban áll, hogy a nyelv megkerülhetetlensége illetve a kifejezés lehetetlensége már nem hiátusként jelenik meg, hanem elszakad attól a hagyományos kiindulóponttól, hogy a nyelv talál és leképez valamit. Az értekezés egyik fontos elméleti bázisa, hogy megkérdőjeleződik a dolgok mögött álló feltételezett valóság vagy igazság („eine Wahrheit da draußen” – Rorty). A vonatkozási pont már nem a világ, hanem a nyelv maga lesz („Welt-Bezug” vs. „Sprach-Bezug” – Burger), amely azonban nem tekinthető örök, megváltoztathatatlan és bizonyosságot jelentő fixpontnak. A hangsúly a nyelv eloldott játékkára helyeződik, a kijelentést, és az állítást a beszéd, a mondás folyamata váltja fel illetve le. Ez a nyelv pedig a fogalmi nyelven túl helyezkedik el, és olyan kifejezési formának tekinthető, amely állandó mozgásban van, anélkül hogy valamit konstatálna. Fő megjelenési formája az összekuszáltság és az átmenetiség, ami a mozgás következményeként állandó metamorfózisnak, eltolódásnak van alávetve; ez pedig lehetetlenné teszi egy adott identitás megszilárdulását. Az elbeszélői attitűd egy kettősséget explikál, hisz nyelvi válság és mágia együttesen vannak jelen. Ez a kérdéskomplexum képezi annak a megközelítésnek a keretét, mellyel a tárgyalt szerző műveit, de elsősorban az első, 1976-ban megjelent regényét *Schilten. Schulbericht zuhanden der Inspektorenkonferenz* göröcső alá veszem.

Értekezésem két nagy részből áll. Az első, bevezető fejezet a kérdéskör elméleti alapjait kívánja felvázolni, és azt próbálja körüljárni, hogy milyen kiutak képzelhetők el, amelyek áthidalhatnák a fent vázolt apóriát, tehát lehetővé tennék a nyelv használatát és az elbeszélést is, mégpedig úgy, hogy mindkettőnek új lehetőségeket jelölnek ki. A második fejezet a konkrét műelemzés(ek)e)t foglalja magában: három egymástól jól elkülönülő szakaszban azt vizsgálom, hogy a szövegtest maga milyen lehetőségekre reflektál, és milyen lehetőségeket kínál az elbeszélésre. A hangsúly itt a programszerű reflexión van. Meggyőződésem szerint ugyanis, a naiv nyelvhasználat és elbeszélés helyett az elbeszélő(k) a nyelvet, az elbeszélés mibenlétét és az írást mint médiumot veszi(k) szemügyre, és ezzel a regény(ek)e)t

(elbeszéléseket) egy poetológiává alakítja(k) át, úgy hogy a két réteg nem választható el egymástól. A regény expliciten is esztétikai traktatussá válik, és a reflexív tematizálás mint performatív aktus feladata lesz, a fent körvonalazott dilemma – ha nem is megszüntetése – de áthidalása, megkerülése. Thobias Wilke tanulmányában arra mutat rá, hogy ez – bár egyes ismérvek eltérnek – nagyjából és egészében a tradíció egészére is érvényes.

Dolgozatom célkitűzései közé tartozik, hogy felmutassa a burgeri poétika ezen alapvető móduszát mint konstans kifejezési formát, és egy tágabb kontextusba állítva a szerzőt egy olyan tradícióban helyezze el, melyre ő maga is számtalanszor utal és amely a művekben, jelentős hivatkozási rendszerként tűnik fel. Vagyis azt szeretném igazolni, hogy Burger nemcsak a Frankfurter Poétika Előadásában (*Die allmähliche Verfertigung der Idee beim Schreiben. Frankfurter Poetik-Vorlesung*), hanem minden egyes művében a művészet, az elbeszélés és az írás lehetőségeit gondolja át, illetve gondolja újra, hol explicit hol implicit módon. Olvasatomban az első regény – *Schilten* – reprezentálja a többi művet is, ezek ugyanis az itt felmerülő elemekből épülnek fel, nagyrészt azokat emelik át vagy alkalmazzák módosított formában.

Ez a kontextualizálás merőben új területeket jelöl ki a Burger-kutatáson belül, hisz olyan jelenségekre kérdez rá, amelyek eddig hiányoztak a szakirodalomból. A szerző marginalizálódásáért, azért, hogy a művei még germanista körökben is alig-alig ismertek, valószínűleg elsősorban a recepció tehető felelőssé. Az autobiografikus egybecsengések miatt ugyanis a műveket előszeretettel olvasták mint pszichogrammat, amelyek az író betegségeit mutatják be. Ez a tény pedig – nézeteim szerint – megakadályozta azt, hogy olyan mélyebb, ismeretelméleti kérdésfeltevések merüljenek fel, amelyeket azonban Burger maga is több helyütt megfogalmazott. Burger tehát, annak ellenére, hogy nem része az úgynevezett kánonnak, nézeteim szerint világlátásunk szempontjából egyáltalán nem marginális kérdéseket tár elénk, amikor a megismerés és az identitás problémáit tematizálja, melyekre azonban a kutatás mindeddig nem figyelt fel kellően. Értekezésem elején a kérdésfeltevés általános körvonalazása után, a Burger-kutatás jelenlegi állását vázolom, ezzel mintegy kijelölendő a gondolatmenet további irányát.

I.

A reprezentációtól a performativitásig. Olvashatóság és negativitás

Dolgozatom bevezető szakaszában azt a kérdéskomplexumot járom körül, amely lefekteti a további gondolatmenet kereteit. Meggyőződésem szerint Burger elbeszélőinek álláspontját egy oppozíciós pár konstituálja: az egyik oldalon az olvashatóság, vagyis a megismerhetőség

(Lesbarkeit) paradigmája (Blumenberg), a másikon pedig a negativitás felismerése (Adorno) áll. Ez a kettősség konstituálja a nyelvhasználat, az elbeszélés és az írás folyamatát, amely mintha egyfajta pozitív és negatív mozgásra hasonlítana; egy reflexív szinten pedig arra utal, hogy nincs bizonyosság a megismerést illetően. Értékezőseben kimutatom, hogy az elbeszélő(k) milyen módon tematizálja(k) a feltételezett bizonyosság eltűnését vagy hiányát, ami persze mégsem jelenti azt, hogy az elbeszélés megszűnne. A mozgás egy végtelen, újra és újra induló tételezés („Setzung”) és aláásás („Untergraben” – Burger) folyamatában jelenik meg. Az elbeszélő komplementer figurája a regényben a (sír)ásó. E két egymásnak diametrikusan szembeszegülő pozíció állandó és egyidejű jelenléte válik a regény (és egyben a burgeri oeuvre) legfőbb szervező elvévé. Az egész életmű alapja a bizonyosság elvesztésének tudatosulása, tehát egy ismeretelméleti szkepszis. Burger ezt úgy nevezi, hogy „Geburt des Dichters aus der Erkenntniskrise”. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy Burger egyik nagy példaképe Kleist lesz.

Érdekes és szembeötlő tény, hogy ez a szkepticizmus Burgernél is, mint a tradíció egészében egy geomorf metaforikában ölt testet, mégpedig a rengés (Beben, Erdbeben) képében. A reflexió legfontosabb tárgya, hogy nincs egyetlen olyan biztos alap sem, amelyre támaszkodva a világ olvasása (Lesbarkeit der Welt) lehetővé válna. Egyetlen fundamentum inconcussumként az elbeszélő (Descartes-ra utalva, de tőle mégis eltérően) nem a gondolkodás, hanem az írás folyamatát jelöli meg: írok tehát vagyok („Ich schreibe, also bin ich.”). A hangsúly azonban itt is a folytonosságon, a mozgás megszakíthatatlanságán van. Az elbeszélés folyamatának szervező elve mindvégig a mindent átható (mondhatnánk descartes-i) kétely, mely lehetetlenné teszi egy nyugvópont kijelölését. Úgy tűnik, egyetlen biztos pont van, a rengés, az átbillenés pontja, de ez nem egy mozdulatlan archimédeszi pont, hanem egy állandóan mozgásban lévő pont. A mozdulatlan pont, mint biztos talaj („fester Boden” – Burger) többé nem létezik. Az egyetlen bizonyosság a halál, a temető földje lehet a nyugvópont, idáig azonban, a nyelvi megismerés illetve kifejezés sohasem juthat el. Ez a pont tehát esszenciálisan megismerhetetlen marad.

Ez a felismerés, amely az elbeszélés, az esztétika határait is vonatkozik, egyben rávilágít a nyelvi krízissel foglalkozó tradíció egyik alapkérdésére: a lét és a látszat (Schein und Sein), a lét és a művészet, mint szép látszat (Sein und schöner Schein) dichotómiájára. Burger elbeszélői folytonosan a művészet határaitól beszélnek, és a nyelv határainak feszegetésével próbálják kijelölni, hogy a mondható mennyire szakadhat el a realitástól. Meghatározóvá egy mesterséges világ válik („Artefaktizität” – Burger). Mivel, mint ahogy ezt a nyelvi krízisben gyökerező tradíció is állítja, a tapasztalás problémátikus, minden megtörik egy médiumon és

egy szubjektív perspektíván, a fakticitás megismerhetetlen. Vonatkozási rendszerként a művészet jelenik meg, mint kvázi faktum, ami azt eredményezi, hogy a világ értelmezése szövegek olvasására korlátozódik, és az elbeszélés az elbeszélői és írásos hagyomány modelljeinek és szövegeinek (fel- és meg)idézéséből – mint egy köfajtából (Steinbruch) – áll. Ebből lesz az a hatalmas recitativo vagy a „Sprechgesang” mint elbeszélői tevékenység, amely egyértelműen utal a szóbeli kifejezésmódra és a zeneiségre. Az egész oeuvre egyfajta átíratként („Arrangement” – Burger) is értelmezhető, amely állandóan újra hangszerelhető, mindig új előadásmódokat és jelentésváltozatokat felkínálva. E gondolatok kifejtésére a dolgozat későbbi szakaszaiban kerül sor.

A lét/valóság és látszat (Sein und Schein) az egész oeuvre egyik centrális momentuma. Fő megjelenési formái a poetológia metaforák: a köd, a sötétség és a hó, melyek mindent betakarnak és láthatatlanná tesznek, inkább csak sejtetnek, mint feltárnak vagy megmutatnak. A dolgok formái és kontúrjai nem elég erősek ahhoz, hogy felismerhetővé váljanak. Az elrejtettség és ennek következményeként a kétely válik uralkodóvá és egyben a szöveget konstituáló tényezővé. Ez a mozzanat, mint az érzékelés nehézségeinek reflexiója, végighúzóódik az egész nyelvi válsággal jellemzett tradícióban. (Ismerjük ezt Kleist, Hofmannsthal, Robert Walser, Celan, Bachmann és sok más szerző műveiből.) Ennek folyamánya a bizonytalanság előtérbe kerülése, és a kifejezés, kijelentés látszólagos lehetetlensége. Az elrejtettség és a bizonytalanság ugyanis nem önthetők egyértelmű fogalmi nyelvbe. Az elbeszélő(k) ebből a felismerésből kiindulva olyan köztes nyelvet használ(nak) amely állandóan a kontúrok, a határok és következésképpen az identitás hiányára világít rá.

Gondolatmenetem egyik csomópontja annak bemutatása, hogy a szövegekben az egész kérdésfeltevés az identitás mibenléte körül forog: Burger írásai azt kutatják és tárják fel, hogy egyrészt milyen modelleket kínál a tradíció az identitást illetően, másrészt, hogy ezek a modellek miért nem működnek. A reprezentációs modell eltűnése (Foucault) olyan episztemiológiai törést jelent, amely egyben a legitimitás keresésére kényszerít, ami véleményem szerint egy közös bázis hiányára utal („Fehlen einer gemeinsamen Basis” – Burger), ami azonban az elbeszélés folyamatos generálója lesz. A művekből kiderül, hogy a legitimációs instancia hiánya (Frank) hívja életre a megértés problematikáját és azt a tényt, hogy a megértés mint hermeneutikai folyamat ezután állandó erőfeszítést jelent. Ez a sajátosság azonban ráirányítja a figyelmet arra, hogy a nyelv prioritással rendelkezik a megismerés folyamatában. Ezt a kérdésfeltevés szemponkjából centrális gondolatot elsősorban Frank, Adorno, Blumenberg, Aleida Assmann és Krämer (és közvetve Saussure) kutatásai alapján vezetem végig. Az egyik legpregnánsabb gondolat ezzel kapcsolatban az,

hogy a nyelv világot értelmező funkciója megkérdőjeleződik, a reprezentációt az individuális interpretáció illetve olvasatok sokasága váltja fel. „Verstehen ist Interpretationskunst” – írja Burger. A reflexió tárgya a szövegtesten belül tehát az a felismerés, hogy a megértés problematikus kategóriává vált. Az elbeszélő által felvillantott tradíciók, dogmák és értelem teremtő rendszerek alól sorra kicsúszik a talaj, amelynek következtében az ambivalencia válik a művészi transzformáció fő móduszává. Dolgozatom egyik legfontosabb interpretációs célkitűzése egyrészt annak nyomon követése, hogy az ambivalencia térhódítása milyen elbeszélési módokban jelenik meg, másrészt pedig, hogy milyen hatással van a megértés paradigmájára.

E gondolatkör prominens képviselői a romantikusok, akiknek erre vonatkozó felismeréseit kamatoztatom a kifejtés során. Ezen kívül főként Strohschneider-Kohrs iróniáról írott könyvét és egyéb iróniakoncepciókat (Götze, Bohrer, Japp, Behler, Horn, de Man etc.) használok hivatkozási alapként. Ugyanígy fontos pillért képeznek Hagebüchle, Bode és Geyer paradoxonra vonatkozó kutatásai. A művészi teremtő folyamat feltételeit reflektáló irónia (künstlerische Ironie) (Strohschneider-Kohrs) nézetem szerint a szöveg(ek) markáns strukturáló mozzanataként jelenik meg, amely magában foglalja a paradoxon kínálta mozgás és az ellentéteken alapuló egység megjelenését. Arra kívánok rávilágítani, hogy a paradoxon mint dinamikus folytonosság (Geyer) teremti meg annak az alapjait, hogy a közlés lehetetlenségének és szükségszerűségének ambivalenciája együtt jelenhessen meg.

A fejezet kiindulópontja az az állítás, hogy a szöveg architektúráját az olvasás (megértés) kényszerének és a mindent átható kételynek a kettőssége, oszcillálása képezi, amely állandó destabilitást von maga után. A megértés felől nézve tehát mindig marad egy hiátus, amely csak akkor tűnik el, ha Friedrich Schlegellel az érthetlenséget (Unverständlichkeit) állítjuk a középpontba mint meghatározó stratégiát; az érthetlenség ebben az esetben elveszti a maga negatív előjelét. Fontos ezen a ponton utalni arra, hogy Menninghaus szerint még az érthetlenség is a megértés paradigmáján belül mozog, mintegy arra utal, mint annak fonákja. A potenciális érthetlenség abból ered, és ezért tűnik el a negatív előjel, hogy a nyelv (mintegy novalisi értelemben) ki van szolgáltatva saját törvényeinek. A nyelv így nem tekinthető pusztán mankónak, hanem csakis célnak. Egy eltolódásnak vagyunk tehát a szemtanúi, melynek azonban nem az a legfontosabb következménye, hogy csak a differens marad, hogy átlépjük a megértés episztéméjét.

Értekezésem egyik sarokkövét az az állítás képezi, hogy a tárgyalt regényben (és szerintem az egész életműben), folyamatos szubverzió, megkérdőjelezés és aláásás folyik, olyan játék tehát, amely a szó szerinti és figurális jelentés (de Man) között zajlik, az olvasás folyamatának

mégsem az egyértelmű olvashatatlanság a végpontja. Minden sokkal inkább egy köztes állapotra látszik kifutni, ami mindkettő lehetőségét magában rejti – mint ahogy ezt Sondereggerrel bizonyítani próbálok. Ennek a fekete-fehéret, igen-nemet negáló köztességnek legmarkánsabb megjelenítési formája a szövegben a ködösítés. Az elbeszélő egy ködcentrumból („Nebelzentrum”) kiindulva ködbeszédeket („Nebel-Reden”) tart, és az egész elbeszélést egy ködgenerátor („Nebelgenerator”) működésére vezeti vissza. A dolgok meg- és átvilágítása, ami a megismerés lehetőségét implikálja, azért kell hogy sikertelen legyen, mert a műveletet végző képtelen feltárni a dolgok mibenlétét. Így központi szerepet kap az alak és a forma hiánya, az érzékelés problematikussága, miből az következik hogy a szemantikai identitás dogmája (Frank) tarthatatlan, és képszerűen is egy wittgensteini kategória, a ’homályos szélű fogalom’ válik adekvát kifejezési móddá. A konkrét fogalmiság feloldása tehát fontos aspektusként jelenik meg. Mindezek után már magától értetődő, hogy a szemantikai identitás kérdőre vonását követően egy olyan kifejezési mód kerül az érdeklődés középpontjába, mely bizonyos értelemben bár nyelv, de ugyanakkor az identitások tagadására épül.

Dolgozatomban amellet érvelek, hogy a zene és az ornamentika tűnik adekvát megoldásnak. Ezen új aspektusok bevonásával megteremtődik annak lehetősége, hogy a nyelv már ne jelként funkcionáljon, illetve, hogy a fogalmiságtól mentes hang legyen, ami azonban mégsem pusztá hang (Adorno). A zene és az ornamentika szemantikailag nem köthetők az ábrázolthoz, nincs konkrét tárgyuk (Gier), és így megtörik a materialitás illúzióját (Behnke), – inkább csak mint a mozgás princípiumai jelennek meg. Jelentésüket a struktúra adja, mely egyfajta belső dinamikából táplálkozik, amiből az időben (zene) és a térben (arabeszk) folyamatos kifejlődés és kifejeződés születik. Ugyanakkor egyik sem jelenti az ürességet, a jelentés hiányát, hanem sokkal inkább egyfajta telítettséggel, jelentéskomplexitással van dolgunk. A konkrétummal szemben tehát nem az üresség áll, hanem mindkét esetben inkább a talány. Mindkettőről elmondható, hogy a paradoxonban gyökerezik, mivel az intranszparenst teszi transzparenssé (Weitz). Ezzel egyidejűleg meginognak az értelem tradicionális középpontjai, új sémát kínálva fel egyfajta alternatív „rend” megteremtéséhez.

A megértés tehát megkérdőjeleződik, mégsem tűnik el teljesen. A nyelv építményének összetörése, beomlása Burger és elbeszélői számára a világ összeomlását jelenti. „Das Zusammenbrechen des Sprachgebudes bedeutet das Zusammenbrechen der Welt.” – írja Burger. Ez viszont az a pont is egyben, ahonnan a nyelv játéka elindulhat, hiszen ebből következik, hogy a nyelvvel bármi kifejezhető. „Man kann mit der Sprache alles beliebig ausdrücken” – így Burger. A negatív élményre pozitív válasz születik, ami azonban nem

jelenti azt, hogy ez a törés vagy megtörés eltűnne, és újra lehetségessé válna a naiv nyelvhasználat vagy elbeszélés. A paradicsomi állapot, amit a nyelvbe vetett hit és bizalom garantált, végérvényesen megszűnik (Blumenberg). Ennek egyértelmű és pregnáns következménye, hogy a szövegek mindvégig poetológiai, esztétikailag kódoltak és programjuk az elbizonytalanítás poétikája. Ennek fő pillére a feltárás és betakarás együttes jelenlétében vagy a tételezés és visszavonás összefonódásában jelenik meg. Mindez tehát paradox formában, az identitás és differencia kettősségében áll előttünk, egyben azt is mutatva, hogy a kifejezés tartósságára csak akkor van lehetőség, ha a sötétség is tartós marad. Így válik a ködösítés az uralkodó kifejezési formává. Pozitív jelentéssel kizárólag maga a beszélés, a mondás folyamata rendelkezik, a megértés tradicionális paradigmáját egy új olvasási mód váltja fel, amelyben már nem a megértés, hanem a szakadatlan, permanens olvasás áll a középpontban.

A folyamatos ismétlődések és variációk mind az identitások állandó eltolódására utalnak. A homály, a határok hiánya, mint a kifejezésmód legfőbb építőköve, jellegzetes elbeszélői praxissá válik, mintegy rámutatva arra, hogy a kimondottak alól kihúzták a talajt, megalapozatlanok, és ezért a levegőben lógnak. A fundamentum hiányának legfontosabb értelme az a tény, hogy a valóság számunkra nem hozzáférhető. Az olvasás, a megismerés folyamata azonban arra irányul, hogy a hozzáférhetetlent hozzáférhetővé tegyünk. Mindez azonban a hermeneutikai koncepciók határain játszódnak le, hiszen az értelem paradigmája elvesztette a maga egyértelműségét. Az elbeszélő praktikái egytől-egyig arra irányulnak, hogy megmozgassák a talajt és ezzel együtt erodálják az összes előítéletet, kijelentést és bizonyosságot. Ennek tudatában az elbeszélés a nyelv játékává lesz, állandó próbálkozássá, lehetőségek felütésévé, melyeket azonban újabb és újabb eshetőségek és valószínűségek szorítanak háttérbe, írnak felül. Ezeket a versengő móduszokat azonban nem lehet világosan elhatárolni és azonosítani. Itt vezetem be dolgozatomba a zaj, a suhogás, a zajlás, morajlás kategóriáit, amit a német a „Rauschen” szó takar. Mivel a magyarban ennek jelentésárnyalatai nem adhatók vissza (pl. Rausch, részegség), inkább ezt a kifejezést használom, mint annak metaforáját, ami az alaktalant (Gestaltlos), a differenciálatlant (Undiffrenzierte) és a meghatározhatatlant (Unbestimmbare) fogja össze. (Ezeket a fejtegetéseket Larcati, Sonderegger, Hiepmo, Stopka neve fémjelzi.) A háttérben itt megint felsejlik a nyelvi válság, mely a tudatállapotok mibenlétére utal, vagyis arra, hogy ezek a fogalmiság segítségével nem körvonalazhatók. Meggyőződésem szerint a Rauschen és ennek különböző, Burgernél megjelenő, alakjai (Dröhnen, Fließen, Strömen stb.) a tapasztalást és a nyelvet tematizálják, arra utalva, hogy a konkrétumokat el kell kerülni. A Rauschen a megfoghatatlan helyét

foglalja el, nem egyértelműsíti, de kommunikálhatóvá teszi. A transzformációs folyamat lezajlik, anélkül, hogy konkrét fogalmiság lenne a végpontja. A Rauschen a tranzitorikusság esztétikájának – mint egyetlen még lehetséges kifejezési mód – alapkövévé válik, mert lehetővé teszi, hogy az eltűnőben lévő tárgyakat az eltűnés folyamatában homályosan ragadja meg, anélkül hogy a határokat és éleket világosan látnánk. A Rauschen egy jelentéstöbblet megjelenítője, arra utal, hogy a diffúzió ugyan nem tűnik el, de kimondható lesz. Ez a kifejezési mód szemben a fogalmi kommunikációval, amelynek célja a komplexitás redukciója, arra törekszik, hogy e komplexitást megőrizze, mi több fokozza. Ez teszi lehetővé azt, hogy kezelni tudjuk a bizonytalanságot, anélkül, hogy egy hamis bizonyosságba mennénk át. A zajról való beszéd egyben a zaj kiszűrése. (Rede über das Rauschen ist eine Art Rauschfiltrung). Ennek helye azonban túl van a megértés illetve az érthetlenség paradigmáján.

A folyamat végkifejlete nézetem szerint röviden azzal a Novalis idézettel írható le, amelyet a fejezet mottójául választottam, mert pregnánsan megfogalmazza a fentiekben kifejtett kettősséget és paradigmaváltást: Ha megoldhatatlan problémákkal találkozunk, azokat úgy oldjuk meg, hogy bemutatjuk megoldhatatlanságukat. Ezt a tényt konstituálja és prezentálja a regény, melyben a nyugvópont egy metaszinten helyezkedik el, amelyen rámutathatunk erre az összefüggésre.

Az itt vázolt első lépcsőfok után, mely az egész disszertáció elméleti összefüggéseit csíráiban tartalmazza, a legkülönbözőbb irányokból kívánom megközelíteni a centrális kérdéskört, a jelentés- illetve az én-identitás problematikáját, melyet a Burger-oeuvre-ből (főként a *Schilten*-ből) vett szöveghelyekkel kísérek meg alátámasztani. Az elméleti fejtegetéseket, melyek elsősorban a német szakirodalomra támaszkodnak, egy szövegközeli elemzésbe ágyazom. Interpretációmban számtalan teoretikus kiindulópontot, (melyekben a legfrissebb kutatási eredmények is helyet kapnak), kísérek meg összekapcsolni egyetlen koherens egésszé.

II.

A nyelvi instrumentárium reflexiója

Dolgozatom második fejezetének első szakaszában a bevezetőben már jelzett problémakört próbálom továbbgondolni, speciálisan a nyelv reflexiójára vonatkoztatva. Itt vázolom azt, amit Burger Celanról írott disszertációjában a nyelv problematikájáról feltár. Véleményem szerint ezek a megállapítások fontos szerepet játszanak az általam elemzett regényben is, hisz azzal egy időben születtek, és mint azt kimutatom, Burger számtalan, Celan nyelvszemléletére vonatkozó kijelentése egybecseng a *Schilten*-ben tárgyalt gondolatkörrrel. Ezekre az összefüggésekre a szakirodalom tudtommal eddig nem világított rá. A szerző itt nem csak a

metaforákról és rejtjelezett nyelvről értekezik, hanem a kérdésfeltevés szempontjából oly fontos cirkularitásra is rámutat, arra, hogy a nyelv egy olyan állandó mozgás, amelyben a találó szót a körüljáró szónak kell helyettesítenie. A jelentés egy dinamika, és úgy kell írni/elbeszélni, hogy ez folyékony legyen, felidézve egy kikristályosodás előtti állapotot. Celan kapcsán kerül előtérbe a paradoxon szerepe, de a csend/hallgatás (Schweigen) mibenléte is. Ez a speciális kifejezési mód, mint az indirekt közlés szélsőséges módja ugyanis teljesíteni tudná azt, amire Burger illetve elbeszélői törekszenek: el akarják kerülni, hogy az általuk használt szavak, mint egy kosár, jelentéseket hordozzanak magukkal („ein Kratten voll Bedeutungen mitschleppen” – Burger). A művekben álláspontom szerint azonban nem a csend/hallgatás (Schweigen) válik uralkodóvá, hanem egy olyan közlésforma, amely áttöri ugyan a fogalmi korlátokat, de nem a hallgatás a végkifejlete. E törekvés kapcsán jut szerephez a Rauschen, ami, úgy mint a Schweigen, az indirekt közlés extrém módja, és mégsem csend.

Az elbeszélő metódusa, amelyet kifejezetten szemantikai sokkterápiának nevez, mégsem a jelentések teljes szétzúzását tűzi zászlajára, hanem sokkal inkább a többértelműség irányába viszi el a szemantikai határokat, mintegy kamatoztatva a nyelvben rejlő végtelen potencialitást, amely ez esetben a jelentések megsokszorozódására épül. Az elbeszélés illetve a nyelvhasználat mintája nem egy a dadaizmushoz közeli technika lesz, bár kétségtelenül fontos szerephez jut a szétzúzás, az irtás, a különféle dolgok és jelenségek nevének visszavonása („entnamsen” – Burger). Ezt a kérdéskört főként Bode és Blumenberg elméleti megfontolásaira támaszkodva vizsgálom, és azt próbálom megmutatni, hogy a jelentések egy oszcilláló mozgás felé tolódnak, és ezzel egy olyan határelméennyé válnak, amelyben az ismert egységek annyira átalakulnak, hogy meglepetésszerű hatást váltanak ki. Ennek az eljárásnak az az alapvető sajátossága, hogy minden egyfajta lehetőséggé és eshetőséggé változik vissza. Ez az, amit Blumenberg nyomán „Rückverwandlung der Wirklichkeit zur Möglichkeit”-ként jellemezhetünk.

A nyelv építménye is összeomlik, miáltal nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelvben sincs bizonyosság. Ez a rengés válik – paradox módon – az elbeszélés bázisává. Hogy itt mégsem a hallgatás lesz az üdvözítő módszer, azt Burger egyik esszéjében Wittgenstein *Tractatus*-ának híres mondatára támaszkodva fejt ki. Az 'amiről nem lehet beszélni...' mondat befejező szegmense ugyanis megváltozik: amiről nem lehet beszélni, arról szavak áradatával és egzotikus terminusokban kell szólni („wortreich und in exotischen Termini” – Burger). Ez a taktika, ami a varázslót és a bűvészetet idézi fel – némi túlzással Burger ars poétikájának tekinthető. Így jön létre a folyamatos kettős játék és félrevezetés poétikája, amelyben látszat

és valóság elmosása, a szemfényvesztés válik a meghatározó metódussá. Az érzékszervek és a tapasztalás összezavarása teremthet lehetőséget arra, hogy a határok eltolódjanak, és új, megszokott rubrikáktól eltérő módozatok tűnjenek fel.

Ezt az általános áttekintést, mely a burgeri oeuvre releváns vonatkozásait tartja szem előtt, egy exkurzus erejéig a konstitutív reflexió elengedhetetlenül fontos elbeszélés-elméleti vonatkozásainak kifejtése követi. Már korábban is utaltam rá, hogy ez a momentum centrális szerepet játszik az életműben. Ebben az alfejezetben – elsősorban Scheffel elmélete alapján – részletesen kifejtem ennek relevanciáját és működését.

Ez után a kitérő után térek rá a nyelv reflexiójára. Ez a rész, vizsgálataim első sarokköve, annak kimutatására összpontosít, hogy az elbeszélő nem naivan használja a rendelkezésére álló eszközöket, mivel minden egyes szó metaszinten is hordoz bizonyos jelentéseket. Ennek első, az olvashatóság (Lesbarkeit) szempontjából is szignifikáns pontja a nyelv jel-jellegének reflexiója, amely a jelek értelmezhetőségét illetve annak nehézségeit veszi szemügyre és tárja fel, azzal az eredménnyel, hogy csak szubjektív és a kultúra által meghatározott olvasatok léteznek. Ez nem csak a nyelv, de a test jeleinek mibenlétét sem hagyja érintetlenül, amennyiben megállapítja, hogy a test jeleit ugyanúgy interpretáljuk mint a nyelvi vagy az egyéb jelrendszerek elemeit. Arra is fény derül, hogy nyelv előtti tapasztalás nem létezik, minden a tudat értelemteremtésének eredményeként kerül elénk.

A továbbiakban a szövegtestben a szavak szintjén megmutatkozó plusz-mínusz mozgásra összpontosítok, és a figuratív nyelvhasználat megjelenési formáinak és jelentőségének vizsgálatára térek rá. Ennek egyik pillére, hogy a 'sogenannt' (úgynevezett) szó inflatorikus használata összhangban van a már más összefüggésekben is említett kijelentés-visszavonás technikáival, mégpedig azért, mert a kiejtés pillanatában megtörik a naiv módon feltételezett kapcsolatot a jelölt és a jelölő között. Az egész kérdésfeltevés szempontjából is kardinális pont a (poetológiai)metaforák túlradó (figuratív és metafiguratív) használata, ami újfent a jelentéstöbbletre hívja fel figyelmünket. Itt néhány újabb metaforaelméletre alapozva visszatérek ismét az olvashatóság kérdéséhez, hiszen a szakirodalom szerint a metafora is a megfoghatatlanságot modellálja. Paul de Man például odáig megy, hogy épp a metaforákra (retoricitás) vonatkoztatva csak az olvashatatlanságot (Unlesbarkeit) fogadja el az olvasás módjaként. E sajátosság vizsgálata mellett arra a rendkívül fontos aspektusra is rámutatok, hogy ez a kifejezési forma a pillanatnyiség megjelenítője, hisz egy-egy metaforáról nem adhatunk pontos definíciót. A jelentés magában hordozza a folyamatos, pillanatnyi kialakulás és az állandó eltolódás és mozgás lehetőségét. Ezek azok a csomópontok, melyek

interpretációm során újra és újra visszaköszönnek, ami bizonyítja, hogy ezek az összefüggések a téma pregnáns elemeinek tekinthetők.

Ebben a fejezetben a vizsgálódásaim – Adornora támaszkodva – arra irányulnak, hogy az elbeszélő a szövegben a nyelv ontológia lehetetlenségére is ráirányítja a figyelmünket. Ez nem csak az idegen szavak tekintetében mutatható ki, hanem abban úgyszintén, hogy az érdeklődés a dialektusokra és idiolektusokra, szaknyelvre, etimológiára és a nyelv különböző variánsaira is ráirányul. Ez ismételten rávilágít arra, hogy az egyes variánsok közötti határok nem állandóak, hanem inkább folyamatosan eltolódnak, porózussá válnak, utat engedve az áramlásnak.

A következő témakör, melynek elemzéseimben teret szentelek, a szinonimák, homonimák, a többszörösen összetett szavak burjánzása. Itt most csak a legmarkánsabbat, a szóösszetételeket kívánom körvonalazni. Ezek meglátásom szerint azért rendkívül fontosak, mert egyrészt a folyamatos jelentés-eltolódások helyei, másrészt pedig az azonosíthatatlanság és a kontextualizálás paradigmaticus példái. Az összetételek tagjai nem azonosíthatók egyértelműen, folytonos mozgásban vannak, a szegmensekből véletlenszerűen, mindennemű törvényszerűség nélkül újabb, mindig csak átmeneti egységek jönnek létre, melyek teljességgel kibogozhatatlanok. Ez a kifejezési mód az elbeszélő egyik legfontosabb technikája, mely mintegy a szöveg erőcentrumává válik, hiszen ezt az egybefűzési folyamatot a végtelenségig folytathatnánk, állandóan újra és újra generálva. Így olyan új összetételek jönnek létre, melyeknek nincsenek fogalmi határaik és definiálható jelentésük, mégsem hasonlíthatók össze a dadaizmus rombolásával. Ezek lesznek azok az elemek, amelyek jelentősen hozzájárulnak az állandó áramláshoz (Rauschen), mintegy létrehozzák azt.

Véleményem szerint rendkívüli jelentőséget kell tulajdonítanunk a modalításra való reflektálásnak a szövegtesten belül. Ez a szinte programként megjelenő módozat nagy horderejű témákra világít rá. Az egyik az úgynevezett nyelvi válság problematikája, mégpedig ennek az az aspektusa, hogy nem tehetünk kijelentéseket. Minden egyes kijelentés modalitássá válik, mindig csak egy tételezésre van lehetőség, melynek nyelvtani formája a feltételes mód. A nyelvi reflexió szintjén a konjunktív itt abban ölt testet, hogy főnevek jelennek meg ebben a módusban, vagyis a szókincs azon részei, amelyek megneveznek valamit. Ha ez feltételes módba kerül, akkor plauzibilis, hogy minden kimondott szó csak egy modalitás, csak tételez valamit, amiről azonban nem dönthető el, hogy valóban létezik-e.

A nyelv reflexióját tárgyaló fejezet legutolsó része a frázist veszi szemügyre. Itt azokat a nyelvi kövületeket próbálom megvizsgálni, amelyek teljesen ellentmondanak az elbeszélői intenciónak, mely a jelentések állandó mozgását hangsúlyozza. Ez a kifejezési mód is arra

próbál rávilágítani, hogy a leegyszerűsítések, melyek ennek a formának legfőbb ismérvei, mennyire elferdítik és elfedik a valóságot. Az élet komplexitása ugyanis, ez lehetne az elbeszélő konklúziója, nem önthető ilyen és hasonló behatárolt és örök formákba anélkül, hogy ezek üressé, hazuggá ne válnának.

Ebben a fejezetben tehát a teljesség igénye nélkül mutatok rá a regény nyelvi kérdésfeltevéseire, azok számos aspektusára. A szöveg végtelen gazdagsága ezen a téren is kiaknázhatatlan, inkább csak utalni lehet a jellegzetes elemekre, amelyek a dolgozatban tárgyalt problémakomplexum magvát képezik.

II.2.

Az elbeszélés reflexiója. Az elbeszélés krízise és az identitás válsága

A dolgozatnak ez a fejezete a bevezetőben már jelzett elméleti megfontolásoknak a továbbgondolása, és főként azt feszegeti, hogy az úgynevezett nyelvi krízis és az identitások megkérdőjelezése következtében a regénypoetológián belül milyen lehetőségek kínálkoznak az elbeszélésre, illetve ezek közül mire reflektál maga a regény. Számtalan olyan jelenségre szeretnék itt utalni, amelyeket a szakirodalom Burger művészetével kapcsolatban tudtommal még nem gondolt végig.

A rengés során – mint láthattuk már – folyamatos törések, repedések keletkeznek, amelyek megnehezítik a konzisztens és koherens én kialakulását. Az én feltárásához egyrészt a fogalmak éles határait, konkrét elválasztásokra van szükség, másrészt pedig arra, hogy nagyobb összefüggések váljanak (át)láthatóvá – egy bizonyos vörös fonal mentén. Itt azonban, mint ahogy azt már bizonyítottam, éles kontúrok nem léteznek, minden összemosódik, átfutó vonalak pedig a folyamatos törések következtében nem alakulhatnak ki. E mögött az a felismerés rejlik, hogy a világ illetve az én (Selbst) megközelíthetetlen, a nyelvi médium által elérhetetlen, más viszont nem áll rendelkezésre. Ha minden a lehetőségek, a lehetségesek és az esetlegességek irányába mutat, egy végtelen nyitásnak és variabilitásnak engedve utat, akkor az én identitásának bázisa az lehetne, hogy valamilyen felsőbb fogalom alá rendelődik. Erre azonban nincs mód, mert az, ami elérhetetlen (das Unverfügbare), nem kapcsolható össze (lässt sich nicht fügen). A lyuk, a repedés (Fuge) mindeközben markánsan jelen van, és ennek következtében az elbeszélői tevékenység eredménye egy összevisszaság (Unfug) lesz. (A németben ezek a kifejezések, Verfügbare/Unverfügbare, Fügen, Fügung, Fuge, Unfug, mind egy tőből származnak.) Ez az, amit Burger (mint mágus) a varázslásra való utalással hókuszpókusznak nevez, olyan beszédfolyamnak, amely nem feltétlenül érthető, melynek azonban nem is az a célja, hiszen

nem a kommunikációt tartja szem előtt. A szöveg narkotizálni akar és elvonni a figyelmet arról, ami valójában történik. Az egész arra irányul csupán, hogy megtöltse az időt és a teret. Ez a beszéd hivatott arra is, hogy a rengés során keletkező repedéseket betömje. Mivel a fűgák folyamatosan jelen vannak és újra és újra keletkeznek, végtelen sok anyagra van szükség ezen hézagok betömésére. Fontos itt aláhúzni, hogy az anyag tartalma, milyensége egy ilyen intenció esetében elveszíti relevanciáját, egyedül maga a kitöltésre irányuló törekvés fontos.

A kérdés tehát az, hogy mivel és hogyan egyengethetők ki a repedések. Értekezésem alap gondolata ebben a vonatkozásban az, hogy az elbeszélő e célból a tradíció egészét és nem utolsó sorban a regénypoétika hagyományait eleveníti fel. Architextuálisan (Genette, Schärf) idézi fel és be a kalandregény és a nevelési regény szövegkonstituáló sémáit és szervező elveit. Ugyanakkor Burger úgyszólván egyik művéből építi a másikat, majd hogyanem azonos sémákat alkalmazva, szinte mint egy kőfejtőből (Steinbruch). Ez a tény, amelyre a szakirodalom újra és újra kitér, jogosít fel arra, hogy az első regényt, mint vonatkozási pontot használjuk akár az életmű egészének, vagy legalábbis számtalan aspektusának megközelítésére, amelyek feltárása meglátásom szerint a dolgozatomban marginálisnak tekinthető szövegeket is értelmezi.

Dolgozatom argumentációs hálójában inkább akkőré a kérdés köré szerveződik, hogy az elbeszélés tradicionális modelljei hogyan jelennek meg, valamint, hogy miért állítja az elbeszélő, hogy ezek nem működőképesek. El- és kimondhatók ugyan, a szöveg architektikus építőkévei lehetnek, de mindig csak negatív előjellel. Ha a hagyomány markáns pillérei felmondják a szolgálatot, az elbeszélő-én újabb dilemma elé kerül. Ez a felismerés összecseng a századelő kiütkereséseivel, melyek a tapasztalás, a megismerés és nem utolsó sorban a nyelv válságára reflektáltak, és próbáltak innovatív választ adni az elbeszélés lehetetlenségének kihívására. Hasonlóan ehhez az egész tradícióhoz, az általam tárgyalt szöveg(ek)ben is minden az én, az individuum szétesésére, válságára vezethető vissza. Az elbeszélés lehetetlenségének egyenes következménye, mint erre Adorno, Blumenberg és sok más szerző utal, a reflexió megkerülhetetlensége. Ez az a második pont tehát, amely igazolja azt az alap gondolatot, hogy a vizsgált regény mint a regény illetve az elbeszélés reflexiója olvasandó.

Az én problematikájával az olvashatóság (Lesbarkeit) és a gondolatfűzés (Fügen) kérdése újra előtérbe kerül. Ha szem előtt tartjuk, hogy az élet nem ismer metodikai fogásokat („Das Leben kennt keine methodischen Kniffe und Griffe”- mondja az elbeszélő), akkor egyértelmű, hogy a homály és az elmosódottság mellett megint csak az összekapcsolás, a koherencia és

konzisztencia kerül az érdeklődés középpontjába. A tradíció még abban bízhatott, hogy a szó és az írás egyfajta biztonságot és bizonyosságot nyújt – de ez a bázis most eltűnik. Dilthey még a biográfiát tartotta a megértés modelljének, ami itt már nem tudja betölteni az elvárt funkciót, bár az elbeszélő kétségtelenül ezt a sémát próbálja alkalmazni. Ez pedig azt jelenti, hogy az értelemadó instancia és a teleológia eltűnnek, csak mint a reflexió tárgyai, és nem mint szervező elvek vannak jelen. Minden alaptalan, nincs olyan végső fundamentum, amelyen az én építménye nyugodhatna. Nincsen középpont és súlypontozás, nincsenek átfogó rendszerek és összefüggő történetek, minden csak fragmentáltan, a maga diffúzitásában van jelen. A rekonstrukció sikertelen marad, a narratív strukturálás, ami pedig az én (Selbst) feltárásának bázisa lehetne, szétesik. Szignifikáns módusz a lehetőség, a variabilitás és a kontingencia, melyek egy amorf én-t hoznak létre. A szubjektum mint a regény szervező centruma megkérdőjeleződik, ami egy paradigmaváltást tár elénk: a szubjektum helyett ebben a regényben is, mint a 20. század kezdete óta számtalan szövegben a nyelv paradigmája válik meghatározóvá. A nyelv lehetővé teszi, hogy az elbeszélő eljuttasson a diszkurzív praktikákkal, és mint egy kaleidoszkópban a véletlen törvényei szerint újra elrendezze őket. Az erre reflektáló szakirodalom (Frank, Bürger, Petersen, Göttische, Jacobs, Hillebrant, Zmegac stb. művei) teljesség nélküli felidézése segít abban, hogy a szubjektum problematikáját szemügyre vehessük, és körvonalazni tudjuk a regényelméleti kérdésfeltevéseket.

A szubjektum kontstituálódásának, és megismerésnek egyik legősibb modellje a labirintus. (Daseinsmetapher) Értekezésem elbeszélésről szóló fejezetének egyik meghatározó kérdése, hogy hogyan jelenik meg ez a modell. Az erre vonatkozó szakirodalom néhány mérvadó (Kern, Schmitz-Emans) felismerésére támaszkodva, konkrét szöveghelyekre hivatkozva megpróbálom felvázolni, hogy az ősi modell hogyan alakul át útvesztővé (Irrgarten) vagy egy úgynevezett rizómává, melyben a hermeneutikai feltárás egy konstrukcióba megy át, mivel semmiféle fixpont nem létezik többé. Azt kívánom megmutatni, hogy az egyenes irányú mozgást, mely a koherenciát és konzisztenciát garantálhatná, egy sokirányú mozgás váltja fel, a vörös fonal helyét a szürke ösvény („grauer Pfad” – Burger) veszi át, mely egymással összeegyeztethetetlen szegmensekből épül fel. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy míg a tradicionális labirintus kész építmény, addig ez a modell, mint az építkezés metaforája, egy épp zajló folyamatra utal inkább, mely úgy is mint az én építménye, nem tekinthető befejezettnek és lezárhatónak, mert csak az állandó építkezésben van létjogosultsága.

Rendezésre, rendszerezésre már azért sincs lehetőség, mert nemcsak a szubjektum kérdőjeleződik meg mint szervező erő, hanem az idő is, ami a tradicionális elbeszélésben

fontos szerepet játszott. Egyfajta időtlenség uralkodik el, melyben mindig minden párhuzamosan és egyenrangúan van jelen. Ahogy a szubjektum úgy az idő is csak téma már, a reflexió tárgya, mellyel kitölthetők a hézagok. A lehetséges modellek egymás után lépnek fel és kapnak negatív előjelet a már tárgyalt plusz-mínusz mozgás folyamányaként, de a kronológia sohasem áll össze.

Az idő helyét a destruálást követően a tér veszi át. Az ornamentum a maga ismétlődéseivel, véletlenszerű eltűnésével és felbukkanásával, a kardinális és marginális elválaszthatatlanságával, és azzal, hogy alap és motívum nem különíthetőek el egymástól, adekvát megjelenési formává válik. A regény és annak metaszintű reflexiója nem választható el egymástól, mint ahogy az idősíkok sem. Ez a térbeli kiterjedés arra hivatott, hogy kitöltse vagy befedje a hasadékokat. A saját törvényszerűségeinek átadott nyelv, amely mindent betakar, mint egy terítő („mit der Sprache die Welt, wie mit einem Tuch abdecken” – Burger) az elbeszélés sarokköveinek felszámolása ellenére létrehozza azt a folyamatot, amiből a szöveg megszülethet.

Ennek kapcsán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy egy középpont helyett egy policentrikus háló jön létre, mely végtelen sok, egymáshoz lazán kapcsolódó jelen-pontból áll. Nincs egységesítő momentum, a pillanatnyiség (Plötzlichkeit) a meghatározó, a tudatállapotok, a szóbeli és az írott hagyomány – mint például a Biblia – reflexiója képezi az epizódokat. Cselekmény szinte egyáltalán nincs, a szövegtest egy olyan túlbujánzó asszociációs háló, amelyben az elbeszélés csomópontok köré csoportosul. Ezek a pontok a szukcesszív előretörés helyett a digresszió forrásaivá válnak, melyek szerialitást és hiperbolikus dikciót eredményeznek. Ez a rész is az értekezés egyik centrális kérdéskörét feszegeti, mégpedig azt, hogy az újra és újra felbukkanó témák más és más kontextusokba ágyazódnak bele, ezzel tagadva az identitás paradigmáját. Az új koegzisztenciák módosítják, eltolják a jelentéstartalmakat, egy végeérhetetlen infiltrációt hozva létre („Infiltration”, „Verfilzung” – Burger), melyben a határok híján identitások sem tudnak kialakulni. Itt nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a parttalan intertextuális utalások következtében hasonló jelenség jön létre, hiszen a különböző stílusok, nyelvi rétegek, írásmódok kibogozhatatlanul gabalyodnak egymásba. A sok egyenrangú beszédmód bizonyos fajta polifóniát eredményez: minden egyszerre szól, aminek következtében egyediségében kivehetetlen. Véleményem szerint a Rauschen lesz megint az a metafora, amivel ez a jelenség adekvátan megragadható.

Az elméleti megfontolások szövegszerű vizsgálata világossá teszi, hogy a regény itt is egy paradigmaváltást vezet végig: a szubjektumra fókuszáló szöveg fogalma eltűnik (Brack). A folyamatos destabilizálás során minden mozzanat a hierarchia felbontására irányul, és létrejön

egy nyelvi játék. Az ornamentikába történő intertextuális beemelések következtében megszólaló többszólamúság az identitás és a differencia határán mozog, állandó áramlást eredményezve. Olyan jelentéskomplexumok jönnek létre, amelyek nem összefüggő kapcsolatokat, hanem egy szakadatlanul alteráló mozgást eredményeznek, amely túl van minden olyan módszertani fogáson, amellyel az életet megragadható lenne. Ez az áramlás (Strom) a nyelv szakadatlan özöne (Flut) (Burger) csak, amely kitörölve a tradicionális paradigmákat egyedüli konstituáló tényezővé és tartópillérré válik.

II.3.

A medialitás reflexiója: írás és szóbeliség

A második rész harmadik fejezete azt a kérdést feszegeti, hogy miként jelenik meg az írás illetve a beszéd mint szóbeli kifejezési mód a szövegtesten belül a reflexió tárgyaként. Ez a problémakomplexum visz aztán tovább a zeneiség és a performativitás összefüggéseinek boncolgatásához. Mint arra Schmitz-Emans rámutat, a modern irodalomban nem ritka, hogy a szöveg saját írásbeliségére reflektál. Azt tárja fel, hogy az olvashatóság (Lesbarkeit), a világ és az én (Selbst), az észlelés és tapasztalás le/átfordítása (Übersetzung) szükségszerűen mediális törésekkel jár együtt. Ez különösen igaz, ha – mint az elemzett regényben, de Burger egyéb szövegeiben is – az elbeszélő egész léte az írásban gyökerezik. Az olvasás, a környezet jeleinek kibetűzgetése (Entzifferung) és e folyamat rögzítése arra irányul, hogy az élet folyamatát törések nélkül át lehessen ültetni a nyelv illetve, az írás médiumába. Ezzel kapcsolatban centrális kitétel, hogy az írás folyamata, az abban létrejövő koherencia az élet keresett összefüggéseit implicálja. A mondatok és a létrejövő szöveg egy formát, alakzatot hoznak létre olyan benyomását keltve, hogy a nyelv segítségével áthatolhatunk azon is, ami nem-nyelvi, e médium segítségével magunkévá tehetjük azt. Itt csak arra, az egész kérdésfeltevés szempontjából szignifikáns, sajátosságra kívánok rámutatni, hogy a nyelven túli megfoghatatlan és körülhatárolhatatlan, amire a nyelv maga és az írás utal, lesz az, ami a beszéd és az írás folyamatát elindítja és mozgásban tartja. A rögzítésnek ezen felül azt is elő kellene segítenie, hogy egyrészt tudattartalmakat ragadjon meg, másrészt hogy ezeket a töredékeket egy egységes egésszé integrálja. A fő kérdés tehát az, hogy a világ és az én (Selbst) hogyan tehető megismerhetővé a nyelv és az írás segítségével.

Az írás reflexiójának központi szerepére a Burger-kutatás újra és újra felhívja a figyelmet, amikor a megduplázott írásbeliségről beszél. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szövegek általában valamilyen írásos formát idéznek fel (levél, életrajz, testamentum, pályázat, jelentés, tanulmány stb.), az írásbeliség különböző módozatait játsszák végig – ezzel

modellálva a lehetséges írásbeli kifejezésformákat. Mindez arra a feltételezésre épül, hogy az írás segítségével a rögzítés és a koherencia miatt az olvasás folyamata is eredményesebb lesz. Ez a célkitűzés azonban egyúttal arra is tekintettel van, hogy hogyan működik a nyelv az írás médiumában, számol tehát azzal, hogy a nyelv az eltérő médiumokban különbözőképpen jelenik meg. A regény egy traktátusszerű beszámolót tűz ki célul, tehát feltárni és rögzíteni akar. Az elmosódottnak kontúrokat adni, a múlandót maradandóvá tenni – úgy tűnik ez áll a gondolkodás gyújtópontjában. Az üres papír, mint a tabula rasa metaforája az írás előrehaladtával eltűnik, a szövegtest pedig az identitás manifesztációjává válik.

Ebből a papíron való kiterjedésből következik, hogy a tudattartalmak is megmutatkoznak, vagy kifejezésre jutnak. Az írás ugyanis már tradicionálisan is az introspekció bevett eszköze, és amennyiben egyfajta rögzítést jelent, azt a benyomást kelti, hogy az elbeszélő-énnek sikerül biztos talajra szert tennie. Az írott szöveg ugyan kétségtelenül megszületik, jelen van a maga anyagi valójában, mégsem válik manifesztációvá, mivel tematikus elemek és az elbeszélés módja egyaránt arra utalnak, hogy az írásbeliség szóbeliségbe csap át. Ez mintegy létrehozza a szöveg egészére olyannyira jellemző köztes állapotot, amely nem egyszerűen paradoxialis, hiszen számos más területen is hasonló kettősségeket figyelhetünk meg. Az írás grafikus megjelenésével ugyan határok és alakzatok születnek, de mint ahogy arra Gadamer rámutatott, az írás mindig csak a tudás megszerzésének látszatát keltheti. Ez a tudat vezérli az elbeszélőt, amikor az írásba vetett eufórikus hitet szorosán összekapcsolja egy szkeptikus beállítódással, ami pedig az ambivalenciát helyezi a középpontba. A kettő közötti oszcilláció – mint oly sok más ábrázolási mód a regényben – a lebegést (Schweben), a határok eltolását juttatja kifejezésre. Ha tehát az írás a megfoghatónak, a rögzítettségnek, a biztosan tudhatónak csak a látszata, akkor magától értetődik, hogy ez a médium sem képes az elbeszélő elvárásainak eleget tenni, és eltüntetni a mindent átható bizonytalanságot. A szöveg nézeteim szerint azt tárja fel – ennek csak egyik aspektusa az írás reflexiója – hogy legvehemensebben a látszatbizonyosságok ellen kell küzdeni. Ez elvezet oda, hogy az írás mint látszólagos nyugvópont feloldódik, és helyét a hang veszi át, amely pedig a rögzítéssel szemben az elillanó paradigmatis megjelensési formája.

Ha elfogadjuk, hogy az elbeszélő – mint mondja – leheli a betűket, a szöveg tulajdonképpen egy diktálás során születik, és az elbeszélő utasításai szerint egy rituális aktusban olvasandó fel, akkor nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy az én mediális váltásokat implikál: az írásnak, a betűnek hanggá kell változnia. Fejtegetéseimben azt szeretném megmutatni, hogy ez a transzformáció arra irányul, hogy a konkrét és maradandó formát a múlandóba, elillanóba, az asszertórikusat a tranzitórikusba vezesse át. Ennek az átalakulásnak a feltárása

elengedhetetlenül fontos, hisz az értekezés alapgondolatára világít rá, egy olyan tényre, amelyet interpretációm során már a legkülönbözőbb megközelítésekből próbáltam felvázolni. Itt arról az elbeszélői fogásról van szó, hogy az én az ábrázolással együtt az ábrázoltat el akarja tüntetni, fel akarja számolni. A betűk és szavak éles kontúrjai kimondva eltűnnek, hisz a nyelv a szóbeli kifejezési formákban másként működik mint az írásbeliekben. Határok és kontúrok helyett e folyékonyság, a folyamatosság és vele együtt az elmosódás válik meghatározóvá, amely mint centrális mozzanat magában hordozza a Rauschen csíráját.

Így fény vetül arra, hogy az írás és az emberi hang nemcsak a maradandó és múlandó közti fundamentális különbségre világít rá, hanem az abszencia és prezencia is különleges szerepet kap. Az írás helyét így az emberi hang (Stimme) foglalja el. Ez ugyan azt implikálja, hogy a prezencia kerül az érdeklődés homlokterébe, de ebben a regényben ez nem így van, hisz semmi nem lehet egyértelműen az egyik vagy másik oldalon, mindig egy köztes állapot a meghatározó. Ezt aláhúzendó az elbeszélő a telefonálásra utal: a hang ugyan jelen van, mégsem kötődik valódi (testi) jelenléthez. Ez aztán újra feleleveníti a reflexiónak azt a jelentését, amelyre támaszkodva az egész regény a tapasztalás problematizálását és az identitás kérdéseinek feltárását tűzte ki célként.

Az elbeszélés módozatai minden szinten egyfajta duplicitást és ezzel egy köztes lebegést tárnak elénk, amely nem vezethető vissza világos, egyértelmű kategóriákra. Mivel minden médium lehetetlenné teszi a kifejezés bizonyos módozatait, a totalításra törekvő elbeszélő folyamatos mediális váltásokkal operál, feloldva ezzel az egyes médiumok korlátait, de határait is. Minden határ eltűnik, az egész szöveg olyan mint egy folyamatos átmenet (ennek poetológiai metaforája az infiltráció etc.), mely soha nem jut nyugvópontra. Mindez egy állandó átbillenésben ölt testet, ami a realitás összezavarását vonja maga után, amennyiben az értelem és a forma igényét a szövegben (és Burger más szövegeiben is) egyfajta értelmetlen fecsegés (blöddli, Unfug), egy minden alapot nélkülöző beszéd veszi át. Ez és az előbeszédet felidéző, a spontaneitásához közelítő dikció is alátámasztja a mediális töréseket és eltolódásokat. Ez a forma nélküli forma teszi aztán lehetővé azt, hogy jelentősebb tartalmak nélkül is folytatódjon az elbeszélés, épüljön a szöveg. Az elbeszélő – kifejezetten – egyensúlyozó művészként áll előttünk, aki beszél anélkül, hogy állítana valamit, mondandóját egy sokértelműségbe vezeti át. Mint ahogy az a regényben expliciten is megfogalmazódik, nem elsősorban a szemantika, a közlés bír jelentőséggel, hanem, hogy a dolog létrejön és zajlik („Zweck nicht die Mitteilung, sondern das Telefonieren selbst” – Burger). Az elméleti megfontolások szövegszerű megjelenésének vizsgálata, az újabb és újabb aspektusok áttekintése mind ugyanarra a következtetésre vezet. Az elbeszélési mód következtében az írás

és a hang egyé válnak, mivel az orális tradíció stilisztikája összefolyik az írásos hagyományok módozataival. Így sem a szóalkotás, sem az írás nem tudnak olyan rendet létrehozni, amely a komplexitást csökkentené. Éppen ellenkezőleg, minden a konzerválás és a pillanatnyiség együttesének irányába mutat. A köztességgel, a dichotómiák kettősségének kijátszásával a határok eltűnnek, a komplexitás nem redukálódik, hanem – éppen ellenkezőleg – ugrásszerűen nő. A komplexitás egyik megjelenési formája, a stílusokban testet öltő hangok együttese, amelyek közül egyik sem tud dominánssá válni. Ennek következtében az elbeszélő ebben a sokadalomban nem tudja megtalálni a saját hangját, nem tudja megkonstituálni saját identitását. A sok hang hatására egy orkányszerű kakafónia („orkanartige Kakphonie” – Burger) születik.

Ez pedig a zeneiség irányába szövi tovább a téma kifejtését. A további fejtegetések arra a megfontolásra épülnek, hogy az ábrázolás problematikája már a tradícióban is szoros összefüggésben áll a zene vagy a festészet irányába mutató intermediális útkeresésekkel. Ezen áthajlások áttekintése után arra kívánok rámutatni, hogy Burgernél inkább a zeneiség lesz a meghatározó szerep. Ennek fő oka a zene és az irodalom (mint időbeli művészet) közt fellelhető egybecsengés, ami kiegészül a két művészeti ág között fellelhető alapvető ellentéttel, ami a fogalmiságban illetve a szemantikai különbségekben mutatkozik meg. E problémahalmaz középpontjában az a meg gondolás áll, hogy a zene, mint a nem-konkrét, a múlandó paradigmája jut jelentős szerephez. A zene és a nyelv közötti ekvivalencia és divergencia kidolgozásához Adorno, Bode, Seel, Gier, Lubkoll, Wellmer műveire támaszkodom és elsősorban a struktúrákra helyezem a hangsúlyt. Dolgozatomban részletesen vizsgálom a zenei struktúrák megjelenését és szerepét Burger műveiben, és felvázolom az elbeszélőknek azt a markáns célkitűzését, hogy a szavakat hangokká változtassák és kikerüljék a diszkurzivitást. A zenei metaforika burjánzása következtében, és miután az elbeszélő kifejti, hogy a fő hangszer egy harmónium, már nem meglepő, hogy a zeneiségre, a hangra és ezzel a múlandóságra, a folyamatos megvalósulásra való utalások az elbeszélői beszédmód állandó elemeivé válnak. A zeneiség hangsúlyozása érdekében az én eszközök egész arzenálját sorakoztatja fel, és ezen belül pedig főként az improvizáció, így a jazz, az atonalitás és az aleatorika kapnak centrális szerepet. A szöveg szerveződésének pilléreiként a hagyományos harmóniák feloldása, a spontaneitás és esetlegesség jelenik meg ezekben a technikákban, amelyek, amint arra már másutt is rámutattam, több szinten is jelen vannak a szövegben. A témák és a végtelen variációk, mint a szöveg építésének elengedhetetlen elemei, szintén zenei kifejezőmódokra reflektálnak. A strukturális ekvivalenciák mellett – mint azt megpróbálom bemutatni – a dinamika és a többértelműség alkotják ez elbeszélői intenció

alapköveit. A véletlenszerű gondolatfűzésen túl a tartalmak nivellálása kap döntő szerepet. Nincsenek hierarchiák és a tonális centrum is hiányzik – itt jelenik meg az ornamentummal való egybecsengés is – a fogalmiság felbontása és az abból keletkező végtelen dinamika válik szignifikáns princípiummá. A hangsúly teljesen a kompozíció belüli elemekre és ennek alakulására helyeződik, arra hogy milyen kapcsolatok és együtthangzások jönnek létre. A nyelv tehát, a konkrét tartalmaktól elszakítva úgy működik, mintha zenei elemekből állna, melyeknek magukban nincs jelentésük. Jelentés-képzésük csak a kontextualizáláson keresztül játszódhat le, aminek következtében egy állandó mozgás és változás jön létre. Mindez arra utal, hogy nincs lehetőség konkrétumok, befejezett, lezárt egységek létrehozására, a beszéd, a kimondás mindig csak új lehetőségek születését jelzi. Az ábrázolás és ezzel a medialitás reflexiója valamint az intermediális kitekintések feladata a szövegtestben az, hogy rámutassanak a konstrukcióra, a nyelviség szerepére és működésére.

A performativitás jellegzetességeit tárgyaló utolsó alfejezet a konstrukciót, és a végtelen új lehetőségek születését, a folyamatos realizálódást veszi szemügyre. Elemzéseim megpróbálják feltárni az elbeszélő centrális felismerését, miszerint minden csak egy pillanatra jelen. Mivel az elbeszélő szerint az írás megmásítja a valóságot, csak egy puszta papírvalóságot jelent, az írás folyamattá válik, csak egy pillanatra érvényes kifejezési formává, mely azonnal tovaszáll és melyben nincsenek elkülöníthető entitások. Eltűnnek az éles kontúrok, a szemantikai határok és mivel a lét nem rögzíthető (Hiepmo/Stopka), ezért egy adott pillanatban egy alakatlan, nem megformált valóság jön létre, amelyet a hang állít elő (Seel). A szöveg ennek a folyamatnak számtalan aspektusát, az ábrázolási módok széles spektrumát tárja elénk. Ennek kapcsán inkább csak érintőlegesen térek ki Austin elméletére és Krämer alapján azt próbálom bemutatni, hogy hogyan változik meg a szöveg egész karaktere, hogyan válik benne az artikuláció, az előadás, a teatralitás konstituáló tényezővé. Mint ahogy arra Iser rámutat, a performativitás akkor válik szükségszerűvé, ha differenciákat kell áthidalni. Reményeim szerint a korábbi fejezetekben már sikerült rámutatnom arra, hogy az egész szövegtestben ezekről a differenciákról, a fűgák betöméséről van szó. Ennek érdekében változik meg a nyelvfelfogás, mellyel az ábrázolás apóriái is feloldhatók válnak. Nincs szó egy meglévő világról vagy egy logikus szemantikai valóságról, sokkal inkább a beszéd aktusa, a mondás lehetősége kerül ezzel szemben előtérbe. Ebben pedig nincsenek konstatív aktusok, ehelyett mindig dinamikával és tranzitórikussággal találkozunk. Ebben az összefüggésben kap hallatlan jelentőséget többek között a metafora mint az ezt felmutató kifejezési mód.

A performativitás a tétélezés (Setzung), a nyelv folyamatosan tétélező funkciójának hangsúlyozására épül, amelyben a nyelv médiuma már nem a dialógust vagy a megértést szolgálja. Az elbeszélő azt tárja szemünk elé, hogy konstatív olvasat nem létezik, minden csak a jelenetek rendezésén, újra és újra rendezésén vagy a darabok hangszerelésén, átiratokon keresztül jön létre. Végleges forma nincs, az én önértelmezése (Selbstausslegung) végtelen alternatívákból áll, mert az én még önmaga számára sem elérhető, nem hozzáférhető. Az elbeszélés így végtelen folyamattá válik, amelyben az egyes és konkrét eltűnik, a nem-kompatibilis elemekből létrejövő összecsengés és telítettség, nem látható át és nem fogható meg, megértésében csak a Rauschen kategóriája segíthet.

Befejező gondolatok

Dolgozatom záró fejezete egy konkrét szöveghelyből indul ki, amely egy végtelenül folytatható gyermekdal struktúráját idézi fel, melyben – nemcsak tartalmilag – számtalan törés, hézag és üreg van, melyek válogatás nélkül szinte bármivel megtölthetők, hiszen a dalban nem a tartalomnak, hanem egyedül a folytathatóságnak, a folyamatosságnak van jelentősége. Ezzel a szövegszakasszal a regény strukturáló principiumára kívánok még egyszer utalni. Arra a tényre, hogy az egész elbeszélésnek, mint egyfajta „Sprechgesang”-nak az üreges, hézagos („hohl”) szó a gyújtópontja és a generálója. Ez problémák sokaságát veti fel, amelyek a szóban forgó regény, de az egész életmű során is állandóan jelen vannak. Tematikusan is ez tekinthető a kulcsnak, és ez artikulálódik az implicit vagy explicit módon megjelenő reflexiós szinteken is. A hézagok feltárulása és az üregek tátongása a hozzáférhetetlenségre (Unverfügbar) és a bizonytalanságra (Ungewiss), a fűgák állandó jelenlétére és az ebből következő összefűzések, illesztések, rendezések (Fügen) kényszerére utal. Mivel a lét nem rögzíthető, a dolgok nem illeszkednek egymáshoz, egyfajta végleges, maradandó elrendezés soha nem elérhető. A kiragadott példa, mint a szöveg tükörképe, arra is rámutat, hogy valamiféle üres szóbeszéd zajlik, és ennek következtében a szavak, bár formailag jelen vannak, belül üregesek, újra és újra jelentéssel, jelentésekkel tölthetők és töltendők fel. Ez a konkrét szöveghelyből levezetett gondolatsor összefoglalja értekezésem fejtegetéseit, hisz ezeket az összefüggéseket világítom meg a legkülönbözőbb irányokból megközelítve. A regényben megszülető válasz meglátásom szerint egyfajta kitöltés, a rések kitömése. Ez azonban nem jár együtt egy végleges rögzítéssel, sokkal inkább az infiltrációnak, a folyamatos szivárgásnak és az átszűrődésnek ad helyet. Az elbeszélő tudatában a külvilág és nem utolsó sorban az én feltárása során születő fragmentumok nem illeszkednek egymáshoz, hanem átítatódnak egymással, aminek során elveszítik önálló

identitásukat, és egy olyan komplexitást eredményeznek, amely az indirekt közlés szélsőséges módjának tekinthető. Ezt próbáltam dolgozatomban a Rauschen kategóriájával megragadni. Összegzésként az is megállapítható, hogy az idézett végtelen dal egyben olyan performatív aktus, amelyben a mondottaknak nincs nagy jelentősége, csak a kimondhatóság és a kimondás, a beszéd létrejötte releváns. A mozgás, mint az elbeszélés pregnáns sajátossága különböző modellek kipróbálásának tekinthető, amelyek építőkövekként szolgálnak és mivel fel- és kicserélhetők a szöveget folyamatos dinamikává, és folyamatos változássá alakítják. Ezek a modellek a nyelv és nem utolsó sorban az írás médiumában, a fehér lapon is tételezésekként jelennek meg. A fehér papír a tételezések előttire, a láthatatlanra és a hozzáférhetetlenre utal, az írás viszont ennek ellenpólusaként fogható fel, mivel a tételezések, a nyelv által valami közvetíthető, hisz alakot formál, testet ölt. Ez az alak vagy forma azonban soha sem rögzíthető, hanem mint egy metamorfózisban folyamammá, áramlássá válik. Az írás maga ugyan a tételezés és megszilárdítás irányába mutat, mégsem lehet maradandó, mert a nyelvhasználat és a szóbeli beszédmód hangsúlyozása aláássa azt. Interpretációmban megpróbáltam kimutatni hogy tételezés és aláásás kéz a kézben halad, és egymástól mindvégig elválaszthatatlan.

Az elemzéseim kiindulópontját az az állítás képezi, hogy az üregek levegővel telítettek, és ez a levegő változik hanggá (Harmonium, Stimme); transzformálható és artikulálható, anélkül hogy konkrét végleges formát öltene. Jellegzetes, már-már programnak tekinthető az a szövegfűzési mód, hogy minden áthatja egymást, összecsomósodik, és a szavak ugyanúgy mint az egyes fragmentumok indaszerűen egymásba kapcsolódnak a szövegtesten belül, egy kibogozhatatlan arabeszket hoznak létre. Az elbeszélői fondorlat eredményeként a szövevény többek között a szinesztéziában jut kifejezésre, amely elmossa a tapasztalás határait, és összemosza az észlelés különböző formáit. Ezzel – az értelem folyamatos tételezése és megvonása révén (Sinnversprechen und Sinnversagen) – egy ambivalencia jön létre, mely az értelem és az értelmetlenség határán mozog. Ennek következtében a regény és az egész burgeri oeuvre egy a világról és az énről folytatott kísérleti tereppé alakul át. A regény egy olyan episztemológiai metafora, amely azt tárja elénk, hogy nem létezik olyan építmény, amely kibírná a folyamatos rengéseket. Arra is rá kell azonban világítani, hogy amennyiben a rengés a kifejezés és ábrázolás alapja, egy folyamatos mondás során a Schweigen, mint az indirekt közlés szélsőséges megjelenési formája, átültethető a hangba. Dolgozatomban ezt a folyamatot – Das Schweigen zum Klingen bringen –, ennek a *Schilten*ben illetve a burgeri oeuvre-ben megjelenő összefüggéseit kísérlem meg több lépcsőben feltárni.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA:

- BURGER, Hermann (1970): Bork, Prosastücke, Zürich, Limmat, S. 19-39.
- BURGER, Hermann (1970): Der Büchernarr, In: Bork, Prosastücke, Zürich, Limmat, S.43-54.
- BURGER, Hermann (1970): Leser auf der Stör, In: Bork, Prosastücke, Zürich, Limmat, S. 121-125.
- BURGER, Hermann (1974): Paul Celan. Auf der Suche nach der verlorenen Sprache, Frankfurt a.M., Ficher
- BURGER, Hermann (1976): Schilten. Schulbericht zuhanden der Inspektorenkonferenz, Frankfurt a.M., Ficher
- BURGER, Hermann (1979): Der Orchesterdiener In: Diabelli. Erzählungen, Frankfurt a.M., Ficher, S. 9-28.
- BURGER, Hermann (1979): Diabelli, Prestidigitateur. Eine Abschiedsvolte für Baron Kesselring, In: Diabelli Erzählungen, Frankfurt a.M., Ficher, S. 31-85.
- BURGER, Hermann (1979): Zentgraf im Gebirg oder das Erdbeben zu Soglio;, In: Diabelli Erzählungen, Frankfurt a.M., Ficher,
- BURGER, Hermann (1983): Ein Mann aus Wörtern, In: ders. Ein Mann aus Wörtern
- BURGER, Hermann (1986): Die allmähliche Verfertigung der Idee beim Schreiben. Frankfurter Poetik-Vorlesung, Frankfurt a.M., Ficher
- BURGER, Hermann (1986): Blankenburg. Zustandsbericht eines Leselosen, In: Blankenbrug. Erzählungen, Frankfurt a.M., Fischer, S. 24-157.
- BURGER, Hermann (1986): Künstliche Mutter, Frankfurt a.M., Ficher
- BURGER, Hermann (1988): Tractatus logico-suicidialis. Über die Selbststötung, Frankfurt a.M.,
- BURGER, Hermann (1988): Der Schuss auf die Kanzel, Zürich, Amann
- BURGER, Hermann (1989): Brenner, Frankfurt a.M., Ficher
- BURGER, Hermann (1990): Wasserfallfinsternis von Badgastein, In: Schweizer Erzählungen, SIEGRIST, Ch. (Hg.), Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 11-23.
- BURGER, Hermann (1988): Strategien der Verweigerung in *Schilten*, In: GROETZER, P. (Hg.) Aspekte der Verweigerung in der neueren Literatur aus der Schweiz, Zürich, Amman, S.133-143.
- ADORNO, Theodor W. (1973): Ästhetische Theorie, Frankfurt a.M.
- ADORNO, Theodor W. (1978): Fragment über Musik und Sprache, In: TIEDEMANN, R. (Hg.): Gesammelte Schriften Bd.16. Musikalische Schriften I-III., Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 249-322.
- AESCHBACHER, Marc (1997): Tendenzen der schweizerischen Gegenwartsliteratur (1964-94) Exemplarische Untersuchungen zur Frage nach dem Tod der Literatur, Bern, Lang
- ARNOLD, Heinz Ludwig (Hg.) (1998): text und kritik, Literatur in der Schweiz, Sonderband, München, Verl. Text u. Kritik
- ASSMANN, Aleida (1994): Schriftkritik und Schriftfaszination. Über einige Paradoxien im abendländischen Medienbewußtsein, In: KOTZINGER, S./RIPPL, G. (Hg.): Zeichen zwischen Klartext und Arabeske. Konferenz des Konstanzer Graduiertenkollegs "Theorie der Literatur". Veranstaltet im Oktober 1992, Amsterdam, Rodopi, S. 327-336.
- AUSTIN, J.L. (2002): Zur Theorie der Sprechakte, In: WIRTH, U. (Hg.): Performanz, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 63-82.
- BAUER, Matthias (1997): Romantheorie, Stuttgart, Weimar, Metzler
- BEHLER, Ernst (1997): Ironie und literarische Moderne, Paderborn, Schöning

- BEHNKE, Kerstin (1994): Arabeske (und) Bedeutung bei Kant, Goethe, Hegel und Friedrich Schlegel, In: KOTZINGER, S./RIPPL, G. (Hg.): Zeichen zwischen Klartext und Arabeske. Konferenz des Konstanzer Graduiertenkollegs "Theorie der Literatur". Veranstaltet im Oktober 1992, Amsterdam, Rodopi, S. 229-240.
- BIEYBUCK, Benjamin (1998): Die poetische Metapher: ein Beitrag zur Theorie der Figürlichkeit, Würzburg, Königshausen & Neumann
- BLÄTTLER, Christine (2003): Überlegungen zu Serialität als ästhetischem Begriff, In: Weimarer Beiträge. Zeitschrift für Literaturwissenschaft, Ästhetik und Kulturwissenschaft, 2003/4. Wien, Passagen, S. 502-517.
- BLUMENBERG, Hans (1981): "Nachahmung der Natur". Zur Vorgeschichte der Idee des schöpferischen Menschen, In: Ders.: Wirklichkeiten in denen wir leben. Aufsätze und eine Rede, Stuttgart, Reclam, S. 55-103.
- BLUMENBERG, Hans (1981): Sprachsituation und immanente Poetik, In: Ders.: Wirklichkeiten in denen wir leben. Aufsätze und eine Rede, Stuttgart, Reclam, S. 137-156.
- BLUMENBERG, Hans (1993³): Die Lesbarkeit der Welt, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- BODE, Christoph (1988): Ästhetik der Ambiguität. Zur Funktion und Bedeutung der Mehrdeutigkeit in der Moderne, Tübingen, Niemeyer
- BODE, Christoph (1992): Das Paradox in post-mimetischer Literatur und post-strukturalistischer Literaturtheorie, In: GREYER, P./HAGEBÜCHLE, R. (Hg.): Das Paradox. Eine Herausforderung des abendländischen Denkens, Tübingen, Stauffenberg, S. 619-652.
- BOHRER, Karl Heinz (2000): Sprachen der Ironie – Sprachen des Ernstes. Das Problem, In: Ders. Sprachen der Ironie – Sprachen des Ernstes, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 11-35.
- BRACK, Karlheinz (1988): Materialität, Materialismus, *performance*, In: PFEIFFER, M./GUNMBRECHT, H-U. (Hg.): Materialität der Kommunikation, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 121-139.
- BRUMLIK, Micha (1996): Individuelle Erinnerung – kollektive Erinnerung. Psychosoziale Konstitutionsbedingungen des erinnernden Subjekts, In: LOEWY, H./MOLTMANN, B.: Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung, Frankfurt a.M., New York, Campus Verl., S. 31-45.
- BÜRGER, Peter (2001): Das Verschwinden des Subjekts. Fragmente einer Geschichte der Subjektivität, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- CADUFF, Corina (2003): Die Literarisierung von Musik und bildender Kunst um 1800, München, Fink
- CADUFF, Corina/ SORG, Reto (2004): Zur Einführung, In: Dies. (Hg.): Nationale Literaturen Heute – Ein Fantom? Die Imagination und Tradition des Schweizerischen als Problem, München, Fink, S. 11-22.
- DAVIDSON, Donald (1998): Was Metaphern bedeuten, In: HAVERKAMP, A. (Hg.): Die paradoxe Metapher, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 49-75.
- DE MAN, Paul (1988): Allegorien des Lesens, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- EISELE, Ulf (1984): Struktur des modernen deutschen Romans, Tübingen, Niemeyer
- FISCHER-LICHTE, Erika (2002): Grenzgänge und Tauschhandel. Auf dem Wege zu einer performativen Kultur, In: WIRTH, UWE (Hg.): Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 277-300.
- FOUCAULT, Michel (1974): Die Ordnung der Dinge, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- FRANK, Manfred (1984b): Einverständnis und Vielsinnigkeit oder: Das Aufbrechen der Bedeutungs-Einheit im "eigentlichen Gespräch" In: STEIRLE, K./ WARNING, R. (Hg.): Das Gespräch, Poetik und Hermeneutik, München, Fink, Bd. 11, S. 87-115.

- FRANK, Manfred (1986): Vieldeutigkeit und Ungleichzeitigkeit. Hermeneutische Fragen an eine Theorie des literarischen Textes, In: Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht, 57 (1986), S. 20-30.
- FRANK, Manfred (1988): Subjekt, Person, Individuum, In: Ders. (Hg.): Die Unhintergebarkeit der Individualität. Reflexion über Subjekt, Person und Individualität aus Anlaß ihrer "postmodernen" Toterklärung, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 7-28.
- FRANK, Manfred (1993): Nachwort, In: Ders. (Hg.): Selbstbewußtseinstheorien von Fichte bis Sartre, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S.413-599.
- GADAMER, Hans-Georg (1983): Unterwegs zur Schrift?, In: In: ASSMANN, J. u. A./ HARDMEIER Ch. (Hg.): Schrift und Gedächtnis. Archäologie der literarischen Kommunikation I., München, Fink, S. 10-20.
- GADAMER, Hans-Georg (1996): Sprache als Medium der hermeneutischen Erfahrung, In: KIMMICH, D./RENNER, R.G./ STIEGLER, B., (Hg.): Texte zur Literaturtheorie der Gegenwart, Stuttgart, Reclam, S. 28-40.
- GENETTE, Gérard (1994): Die Erzählung, München, Fink
- GIER, Albert (1995): "Parler, c' est manquer de clairvoyance". Musik in der Literatur: vorläufige Bemerkungen zu einem unendlichen Thema, In: Ders./ GRUBER, G.W. (Hg.): Musik und Literatur: komparatistische Studien zur Strukturverwandtschaft, Frankfurt, Berlin, Bern, Lang, S. 9-18.
- GÖTTSCHE, Dirk (1987): Die Produktivität der Sprachkrise in der modernen Prosa, Frankfurt a.M., athenäum,
- GÖTZE, Martin (2001): Ironie und absolute Darstellung: Philosophie und Poetik in der Frühromantik, Paderborn, München, Schöning
- GREYER, Paul (1992): Das Paradox: Historisch-systematische Grundlegung, In: GREYER, P./HAGEBÜCHLE, R. (Hg.): Das Paradox. Eine Herausforderung des abendländischen Denkens, Tübingen, Stauffenberg, S.11-23.
- GRIMM, Sieglinde (2003): Sprache der Existenz. Rilke, Kafka und die Haltung des Ich im Roman der klassischen Moderne, Tübingen, Francke
- GROBPIETSCH, Monika (1994): Zwischen Arena und Totenacker. Kunst und Selbstverlust im Leben und Werk Hermann Burgers, Würzburg, Königshausen & Neumann
- GRUBER, Gerold W. (1995): Literatur und Musik – ein komparatistisches Dilemma, In: GIER, A./ Ders. (Hg.): Musik und Literatur: komparatistische Studien zur Strukturverwandtschaft, Frankfurt, Berlin, Bern, Lang, S. 19-34.
- HAGEBÜCHLE, Roland (1992): Was heißt "paradox"? Eine Standortbestimmung, In: GREYER, P./HAGEBÜCHLE, R. (Hg.): Das Paradox. Eine Herausforderung des abendländischen Denkens, Tübingen, Stauffenberg, S. 27-41.
- HAHN, Alois (1988): Kann der Körper ehrlich sein? In: PFEIFFER, M./ GUNMBRECHT, H-U. (Hg.), Materialität der Kommunikation, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 666-680.
- HAMACHER, Werner (1998): Das Beben der Darstellung. Kleists *Erdbeben in Chili*, In: Ders.: Entferntes Verstehen, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 235-279.
- HAMACHER, Werner (2000): Das Ende der Kunst mit der Maske, In: BOHRER, K. H. (Hg.): Sprachen der Ironie – Sprachen des Ernstes, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 121-159.
- HAVERKAMP, Anselm (2002): *Figura crypta*. Theorie der literarischen Latenz, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- HAVERKAMP, Anselm (1996): Einleitung, In: Ders. (Hg.), Theorie der Metapher, Darmstadt, Wiss. Buchges., S. 1-31.
- HELLER, Patrick (2002): "Ich bin der, der das schreibt": gestaltete Mittelbarkeit in fünf Romanen der deutschsprachigen Schweiz 1988-1993; Hermann Burger, Brenner;

- Lukas Hartmann; Die Seuche; Evelin Hasler, Die Wachsflügelfrau; Adolf Muschg, Der rote Ritter; Otto F. Walter, Zeit des Fasans, Bern, Berlin, Bruxelles, Lang
- HIEPKO, Andreas /STOPKA, Katja, (2001): Einleitung, In: Dies. (Hg.): Rauschen. Seine Phänomenologie und Semantik zwischen Sinn und Störung, Würzburg, Königshausen & Neumann, S. 9-18.
- HILLEBRAND, Bruno (1993): Theorie des Romans. Erzählstrategien der Neuzeit, Frankfurt a.M., Fischer
- ISER, Wolfgang (2002): Mimesis und Performanz. In: WAGNER, K. (Hg.), Moderne Erzähltheorie: Grundtexte von Henry James bis zur Gegenwart, Wien, WuV-Univ.-Verl., S. 389-412.
- JACOBS, Jürgen (1989): Der deutsche Bildungsroman: Gattungsgeschichte vom 18. bis zum 20. Jahrhundert, München, Beck
- JAUB, Hans Robert (1982): Der Gebrauch der Fiktion in Formen der Anschauung und Darstellung der Geschichte, In: KOSSELLECK, R./LUTZ, H./RÜSEN, J. (Hg.): Formen der Geschichtsschreibung, München, dtv, S. 415-451.
- KERN, Hermann (1982⁴): Labyrinth. Erscheinungsformen und Deutungen, München, Prestel
- KOTZINGER, Susi/ RIPPL, Gabriele (Hg.) (1994): Einleitung: "Zeichen zwischen Klartext und Arabeske", In: Dies. (Hg.): Zeichen zwischen Klartext und Arabeske. Konferenz des Konstanzer Graduiertenkollegs "Theorie der Literatur". Veranstaltet im Oktober 1992, Amsterdam, Rodopi, S. 5-19.
- KRÄMER, Sybille (2001): Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- KRÄMER, Sybille (2002): Sprache – Stimme – Schrift: Sieben Gedanken über Performativität als Medialität, In: WIRTH, UWE (Hg.): Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 323-346.
- LACHMANN, Renate (1986): Synkretismus als Provokation von Stil, In: GUMBRECHT, H-U./PFEIFFER, L. (Hg.) Stil: Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 541-558.
- LARCATI, Arturo (2001): "Ein Geräusch – irgendein geheimer, in der Luft drohender Nebenton, den ich nicht aushalte". Zur Semantik des Rauschens und der Verschwommenheit bei Botho Strauß, In: HIEPKO, A./ STOPKA K. (Hg.): Rauschen. Seine Phänomenologie und Semantik zwischen Sinn und Störung, Würzburg, Königshausen & Neumann, S.133-150.
- LUBKOLL, Christine (1995): Mythos Musik: poetische Entwürfe des Musikalischen in der Literatur um 1800, Freiburg i.Br., Rombach
- MAKROPOULOS, Michael (1998b): Modernität als Kontingenzkultur. Konturen eines Konzepts, In: MARQUARD, O./ von GRAEVENITZ, G. (Hg.): Kontingenz. Poetik und Hermeneutik; Bd. 17, München, Fink, S. 55-81.
- MARTINEZ, Matías (1997): Doppelte Welten. Struktur und Sinn zweideutigen Erzählens, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht
- MENKE, Bettine (1994): Ornament, Konstellation, Gestöber, In: KOTZINGER, S./RIPPL, G. (Hg.): Zeichen zwischen Klartext und Arabeske. Konferenz des Konstanzer Graduiertenkollegs "Theorie der Literatur". Veranstaltet im Oktober 1992, Amsterdam, Rodopi, S. 307-326.
- MERKEL, Ulrich (2003): Selbstreferenz und Selbsterschaffung aus dem Möglichkeitssinn. Beobachtungen zu Struktur und Sprache des Romans der Neuzeit, In: ENGELMANN, P. (Hg.): Weimarer Beiträge, 49/1., Wien, Passagen Verl., S. 80-95.
- MEYER-KALKUS, Reinhart (2001): Stimme und Sprechkünste im 20. Jahrhundert, Berlin, Akad. Verl.

- NIBBRIG, Hart Christian (1981): Rhetorik des Schweigens. Versuch über den Schatten literarischer Rede, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- OSTERMANN, Eberhard (2002): Zur Darstellung von Identitätsverlust in narrativen Texten. Eine Typologie am Beispiel der Novelle, In: Wirkendes Wort. Deutsche Sprache und Literatur in Forschung und Lehre, Trier, 52. Jahrgang, Heft 1.S. 81-96.
- PETERSEN, Jürgen H. (1991): Der deutsche Roman der Moderne. Grundlagen-Typologie-Entwicklung, Stuttgart, Metzler
- PEZOLD, Klaus (1991): Geschichte der deutschsprachigen Schweizer Literatur im 20.Jahrhundert, Berlin, Volk u. Wissen
- PFISTER, Manfred (1985): Konzepte der Intertextualität, In: BROICH, U./ Ders. Hgg.: Intertextualität, Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien, Tübingen, Niemeyer, S. 1-30.
- PLETT, Heinrich F. (1985): Sprachliche Konstituenten einer intertextuellen Poetik, In: BROICH, U./ PFISTER, M. Hgg.: Intertextualität, Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien, Tübingen, Niemeyer, S. 78-97.
- REHBEIN, (1982): Biographisches Erzählen, In: LÄMMERT, E. (Hg.): Erzählforschung, ein Symposium, Stuttgart, Metzler, S. 51-72.
- RORTY, Richard (1987): Der Spiegel der Natur. Eine Kritik der Philosophie, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- RORTY, Richard (1992): Kontingenz, Ironie und Solidarität, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- SANIO, Sabine (2001): Rauschen – Klangtotal und Repertoire. Zur Selbstreflexivität der ästhetischen Erfahrung, In: HIEPKO, A./ STOPKA K. (Hg): Rauschen. Seine Phänomenologie und Semantik zwischen Sinn und Störung, Würzburg, Königshausen & Neumann, S. 207-224.
- SCHÄRF, Christian (2001): Der Roman im 20. Jahrhundert, Stuttgart, Weimar, Metzler
- SCHARNOWSKI, Susanne (2001): "Es spricht nicht, es rauscht und toset nur!" Eine kurze Geschichte der Ästhetik des Erhabenen und des Rauschens, In: HIEPKO, A./ STOPKA K. (Hg): Rauschen. Seine Phänomenologie und Semantik zwischen Sinn und Störung, Würzburg, Königshausen & Neumann, S. 43-58.
- SCHIEFFEL, Michael (1997): Formen selbstreflexiven Erzählens, Tübingen, Niemeyer
- SCHER, Steven (Hg.) (1968): Literatur und Musik. Ein Handbuch zur Theorie und Praxis eines komparatistischen Grenzgebiets, Berlin, Schmidt V.
- SCHLAEGER, Jürgen (1993): Das Ich als beschriebenes Blatt. Selbstverschriftlichung und Erinnerungsarbeit, In: HAVERKAMP, A./ LACHMANN, R. (Hg.): Memoria. Vergessen und Erinnern, Poetik und Hermeneutik, Bd.15, München, Fink, S. 315-334.
- SCHMEIBER, Daniela (1998): Dichtung in einer bodenlosen Welt – Matareflexion in der Gegenwartsliteratur, In: MÜLLER-RICHTER, K./LACRATI, A. (Hg.): Der Streit um die Metapher: poetologische Texte von Nietzsche bis Handke. Mit kommentierten Studien, Darmstadt, Wiss. Buchges., S. 363-374.
- SCHMITZ-EMANS, Monika (1995): Schrift und Abwesenheit: historische Paradigmen zu einer Poetik der Entzifferung des Schreibens, München, Fink
- SCHMITZ-EMANS, Monika (1997): Die Sprache der modernen Dichtung, München, Fink
- SCHMITZ-EMANS, Monika (2000): Labyrinth: Zur Einleitung, In: Dies./ RÖTTGERS, K. (Hg.) Labyrinth: philosophische und literarische Modelle, Essen, Die Blaue Eule Verl., S. 7-32.
- SCHULTE-MIDDELICH, Bernd (1985): Funktionen intertextueller Textkonstitution, In: BROICH, U./ PFISTER, M. (Hg.) Intertextualität, Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien, Tübingen, Niemeyer, S.197-142.
- SCHUMACHER, Eckhard (2000): Die Unverständlichkeit der Ironie, In: BOHRER, K. H. (Hg.): Sprachen der Ironie – Sprachen des Ernstes, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 91-120.

- SCHUMACHER, Eckhard (2002): Performativität und Performanz, In: WIRTH, U. (Hg.): Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften, Frankfurt a.M., Suhrkamp, Suhrkamp, S. 383-402.
- SEEL, Martin (2000): Ästhetik des Erscheinens, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- SONDEREGGER, Ruth (2000): Für eine Ästhetik des Spiels. Hermeneutik, Dekonstruktion und der Eigensinn der Kunst, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- SONDEREGGER, Ruth, (2001): Ist Kunst, was rauscht? Zum Rauschen als poetologischer und ästhetischer Kategorie, In: HIEPKO, A./ STOPKA K. (Hg): Rauschen. Seine Phänomenologie und Semantik zwischen Sinn und Störung, Würzburg, Königshausen & Neumann, S.29-42.
- SPIELBERG, Sven (1990): Diskurs in der Leere: Aufsätze zur aktuellen Literatur in der Schweiz, Bern, Frankfurt a.M., New York, Lang
- STOPKA, Katja (2001): "Töne der Ferne". Über Rauschen in der Literatur, In: HIEPKO, A./ Ders. (Hg): Rauschen. Seine Phänomenologie und Semantik zwischen Sinn und Störung, Würzburg, Königshausen & Neumann, S. 59-70.
- STROHSCHNEIDER-KOHR, Ingrid (1977²): Die romantische Ironie in Theorie und Gestaltung, Tübingen, Niemeyer
- WELLMER, Albrecht (1985): Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- WELLMER, Albrecht (1993): Endspiele: die unversöhnliche Moderne: Essays und Vorträge, Frankfurt a.M., Suhrkamp
- WELLMER, Albrecht (2002): Das musikalische Kunstwerk, In: KERN, A. (Hg.), Falsche Gegensätze. Zeitgenössische Positionen zur philosophischen Ästhetik, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 116-143.
- WETZ, Franz Josef (1998): Die Begriffe "Zufall" und "Kontingenz", In: MARQUARD, O./ von GRAEVENITZ, G. (Hg.): Kontingenz. Poetik und Hermeneutik, Bd. 17, München, Fink, S. 27-35.
- WILKE, Tobias (2002): Poetiken der idealen und der möglichen Sprache. Zu intertextuellen Bezügen zwischen Novalis' "Monolog" und Hofmannsthals "Chandos-Brief", In: Zeitschrift für deutsche Philologie, 121/ 2, München, S. 248-264.
- WIRTH, Uwe (2002): Der Performanzbegriff im Spannungsfeld von Illokution, Iteration und Indexialität, In: Ders. (Hg.): Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 9-62.
- WOLF, Werner (1998): "The musicalization of fiction". Versuche intermedialer Grenzüberschreitung zwischen Musik und Literatur im englischen Erzählen des 19. und 20. Jahrhunderts, In: HELBIG, J. (Hg.): Intermedialität: Theorie und Praxis eines Interdisziplinären Forschungsgebiets, Berlin, Erich Schmidt Verl., S. 133-164.
- WÜNSCHE, Marie-Luise (2000): BriefCollagen und Dekonstruktionen: "Grus" – das artistische Schreibverfahren Hermann Burgers, Bielefeld, Aisthesis
- ZELLER, Rosmarie (1992): Der Neue Roman in der Schweiz. Die Unerzählbarkeit der modernen Welt, Freiburg, Schweiz, Universitätsverlag
- ZMEGAČ, Viktor (1991²): Der europäische Roman. Geschichte seiner Poetik, Tübingen, Niemeyer
- ZUMTHOR, Paul (1988): Körper und Performanz, In.: PFEIFFER, M./ GUNMBRECHT, H-U. (Hg.), Materialität der Kommunikation, Frankfurt a.M., Suhrkamp, S. 703-713.